

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет
Юридичний інститут

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Практикум для студентів
напряму підготовки 6.030401 «Правознавство»

Київ 2015

УДК 340.15(37)(076.5)

ББК Х3(О)323я7

Р51

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету
(протокол № 13 від 17 листопада 2014 р.)*

Укладачі: В. М. Вовк, Р. А. Калюжний, К. Р. Калюжний,
Л. О. Шапенко

Рецензент: д.ю.н., професор Р. Б. Шишка
д.ю.н., професор Ю. О. Заїка

Р51 **Римське приватне право:** Практикум для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство» / Уклад. В. М. Вовк, Р. А. Калюжний, К. Р. Калюжний, Л. О. Шапенко. – К. : ТОВ «МП Леся», 2015. – 68 с.

ISBN 966-8126-73-4

Викладено загальні методичні рекомендації до виконання завдань, теми і плани практичних занять, основні теоретичні відомості, основні поняття, завдання та запитання для самоперевірки, а також тестові завдання, перелік питань для підготовки до диференційованого заліку та список рекомендованої літератури.

Для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство».

© В. М. Вовк, Р. А. Калюжний,
К. Р. Калюжний, Л. О. Шапенко, 2015

ЗМІСТ

	стор.
Вступ	4
Методичні рекомендації до самостійної роботи	6
Модуль 1. Загальна частина римського приватного права	7
Практичне заняття 1. Поняття, предмет, система та етапи розвитку римського приватного права.....	7
Практичне заняття 2. Джерела римського приватного права..	9
Практичне заняття 3. Суб'єкти цивільного права.....	11
Практичне заняття 4. Правове становище окремих категорій населення.....	14
Практичне заняття 5. Захист суб'єктивного права.....	17
Практичне заняття 6. Засоби та форми захисту суб'єктивних прав	20
Практичне заняття 7. Особливості римського сімейного права.....	22
Практичне заняття 8. Батьківська влада. Опіка і піклування..	25
Модуль 2. Особлива частина римського приватного права	28
Практичне заняття 1. Речі як об'єкти права.....	28
Практичне заняття 2. Право власності.....	30
Практичне заняття 3. Права на чужі речі.....	33
Практичне заняття 4. Зобов'язальне право.....	36
Практичне заняття 5. Договори як джерела зобов'язань.....	39
Практичне заняття 6. Окремі види договорів.....	42
Практичне заняття 7. Деліктні зобов'язання.....	44
Практичне заняття 8. Спадково-правові відносини.....	47
Практичне заняття 9. Спадкування за законом та за заповітом.....	49
Тестові завдання	52
Запитання для підготовки до диференційованого заліку ..	59
Рекомендована література	63

ВСТУП

Для побудови міцної демократичної та правової держави необхідні висококваліфіковані фахівці-юристи, які мають бути добре обізнані із принципами та основними положеннями сучасного приватного права, яке веде свій родовід із часів Стародавнього Риму. Тому, оскільки без доброго опанування надбанням минулого не можливо успішно будувати майбутнє, цивілістичну підготовку сучасних юристів треба починати з ґрунтового ознайомлення із здобутками правової культури Римської держави, яка найбільш яскраво проявилася у римському цивільному праві.

«Римське приватне право» вивчається як нормативна дисципліна у всіх вищих юридичних навчальних закладах України. Як і раніше воно залишається відправним пунктом для підготовки справжнього юриста. Ця навчальна дисципліна є основою базової підготовки, дає ті засоби і навички, які необхідні для формування юридичного способу мислення, забезпечує навчання техніці і проблемному мисленню майбутнього юриста.

Метою навчальної дисципліни «Римське приватне право» є формування у студентів не тільки основи знань у галузі римської і сучасної цивілістики, а й – беручи до уваги універсальне значення категорій римського права – фундаменту юридичного мислення взагалі. Крім того, метою дисципліни є висвітлення таких фундаментальних понять та категорій, як справедливість, добросовісність, форми позитивного права, правові вимоги, речове та особисте право, юридичний факт і юридична угода, зміст та форма угоди, процесуальне та субстанціальне повноваження, захист права, статус особи, зобов'язання, борг та відповідальність, контракт та делікт і т. ін.

Разом з цим, при вивченні дисципліни «Римське приватне право» особливу увагу приділено не стільки самостійним історичним характеристикам галузі римського приватного права, скільки головним конструкційно-догматичним проблемам, що є важливим для аналізу та розуміння сучасного права.

«Римське приватне право» має тісний зв'язок з такими юридичними дисциплінами, як теорія держави і права, цивільне право та процес, трудове право, сімейне право, зобов'язальне право, спадкове право, міжнародне приватне право. Необхідність вивчення курсу зумовлене тим, що характерним чинником сучас-

ного розвитку суспільства є значне розширення приватновласницьких відносин, що потребує належного правового регулювання. Дисципліна «Римське приватне право» має суттєве значення у підготовці фахівців, спроможних забезпечити входження України у світове співтовариство.

Практикум спрямований на те, щоб допомогти студентам оволодіти значним обсягом навчального матеріалу і, у результаті вивчення курсу, знати юридичну термінологію, поняття і зміст основних інститутів римського приватного права, його історичну роль і значення для сучасної юридичної науки та практики; поняття, предмет та систему, джерела, основні принципи та догми римського приватного права; рецепцію римського права; функції римського судового процесу; процес виникнення, становлення та розвитку окремих цивільно-правових інститутів; речові права (володіння, право власності, права на чужі речі); основні види зобов'язання; засади сімейного та спадкового права; особливості правового положення суб'єктів приватного права.

У процесі вивчення навчальної дисципліни студенти повинні навчитися користуватися джерелами приватного права; відмежовувати цивільно-майнові відносини від майнових відносин іншого виду; правильно тлумачити і застосовувати норми цивільно-процесуального права; самостійно поповнювати та поглиблювати свої знання, визначати, обґрунтовувати і відстоювати свою правову позицію, захищати права, свободи, законні інтереси громадян, юридичних осіб, інтереси суспільства і держави, а також набути навичок пошуку та обробки потрібної інформації, необхідної для вирішення юридичних задач.

З метою висвітлення питань, які виносяться на обговорення під час практичних занять, можуть використовуватися різні форми та методи контролю знань студентів: просто опитування, вільна дискусія, співбесіда, обговорення реферативних повідомлень, виконання експрес-контрольних робіт тощо. Для цього до практикуму вміщено теми практичних занять, основні теоретичні відомості, додаються питання для самостійної роботи, самоконтролю, тестові завдання та питання, що виносяться на залік, а також латинські юридичні визначення, правила, терміни та їх вимова.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота є однією із складових навчального процесу, на яку припадає значний обсяг навчального часу. При цьому студент є активним учасником навчального процесу, набуває навичок самоорганізації, самостійного пошуку інформації, прийняття рішень і т.д. Правильна організація самостійної роботи дозволяє максимально індивідуалізувати навчання, підвищити ефективність навчального процесу в цілому.

Одним із видів самостійної роботи є опрацювання лекційного матеріалу, визначення головного у змісті лекції, засвоєння її основних моментів. При цьому не слід дослівно записувати за лектором, а своїми словами акуратно і чітко фіксувати найсуттєвіше: тему, її основні питання та положення. На сторінках конспекту краще залишати широкі поля для додаткових поміток під час самостійної роботи над літературою.

Щоб зрозуміти і добре засвоїти лекційний матеріал, до кожної наступної теми слід ретельно готуватись: систематично опрацьовувати матеріал попередньої лекції та рекомендовану літературу, повторювати пройдений матеріал, на який лектор посилається при викладанні нового. Якщо з певних причин лекція пропущена, її необхідно законспектувати і опрацювати самостійно, незрозумілі питання з'ясувати на консультації.

На практичних заняттях студенти глибше опановують складні питання, беруть участь в їх колективному творчому обговоренні, оволодівають науковими методами аналізу певних явищ і проблем. Систематична підготовка до занять привчає до самостійної роботи з першоджерелами – періодичними виданнями, науковою, навчальною, навчально-методичною літературою і т.д. Під час занять створюються умови для перевірки та виявлення інтелектуального рівня студентів, для набуття уміння виступати, логічно висловлюватись, колективно обговорювати гострі проблеми, обстоювати власну точку зору, аргументувати свою позицію.

Готуючись до практичного заняття, важливо, в першу чергу, визначити напрями наукових досліджень з певної проблеми та впровадження їх результатів у практику. Доцільно підготувати власні спостереження та висновки, обґрунтовуючи їх теоретичними положеннями та рекомендаціями.

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Практичне заняття 1.1. Поняття, предмет, система та етапи розвитку римського приватного права

План

1. Поняття та предмет римського приватного права.
2. Система римського права.
3. Етапи розвитку римського права.
4. Рецепція римського права у правових системах.
5. Значення римського права для сучасної юриспруденції.

Основні теоретичні відомості

Предметом вивчення курсу «Римське приватне право» є система правових норм Стародавнього Риму, яка регулювала суспільні відносини між приватними особами, а саме: сукупність особистих прав, правове становище суб'єктів у майнових відносинах, можливість суб'єктів здійснювати угоди майнового характеру; питання правового захисту приватних прав; шлюбно-сімейні відносини; відносини, пов'язані з власністю та іншими правами на речі; зобов'язання суб'єктів, які виникають з договорів, правопорушень, нібито з договорів та нібито з правопорушень; коло питань щодо спадкування майна померлих.

Римське право – складне правове явище, що складалося з трьох правових систем: *jus civile* – цивільне або квіритське право; *jus gentium* – право народів; *jus praetorium* – преторське право. Вказані правові системи виникли не одночасно, а формувалися послідовно, взаємозбагачуючись та доповнюючи одна одну і, як результат, зблизились настільки, що втратили свої відмінності, ставши базисом римського приватного (*jus privatum*) та римського публічного права (*jus publicum*).

Розвиток та формування римського права має майже тисячолітню історію, тому з метою систематизації матеріалу логічним є виокремлення етапів (періодів) розвитку Римської держави та римського права.

Так, розвиток держави та політичної системи Риму дозволяє виділити три періоди: царський; республіканський; період імперії. Період імперії, у свою чергу, поділяється на принципат та домінат.

Враховуючи виникнення, зміну та становлення джерел римського права, його розвиток можна поділити на п'ять основних періодів: найдавніший або архаїчний; докласичний; класичний; післякласичний; юстиніанівський.

Падіння Римської імперії в 476 р. не означало занепад римського приватного права, а навпаки, його розвиток продовжувався у східній частині Римської держави – Візантії.

Римське приватне право шляхом прямої чи опосередкованої рецепції (від *receptio* – сприйняття, запозичення, засвоєння) лягло в основу правових систем багатьох країн. В Україні рецепція римського приватного права має вагомим значення для розвитку та становлення цивільного законодавства, науки та практики, оскільки містить необхідні вихідні гарантії та принципи для врегулювання приватноправових відносин.

Основні поняття: римське право, римське приватне право, преторське право, природне право, цивільне право, право народів, рецепція, понтифіки, претор peregrinorum, міський претор, магістрат.

Джерела: [1] – [20]; [24]; [27]; [29]; [32]; [35]; [41]; [46] – [60].

Завдання 1

Скласти та заповнити таблицю «Періоди розвитку римського права», враховуючи етапи розвитку політичної системи Римської держави та етапи формування джерел римського права.

Завдання 2

Записати у робочому зошиті етапи рецепції римського приватного права, що притаманні для України, та охарактеризувати її вплив на розвиток законодавства.

Завдання 3

Визначити основні риси та особливості кожної з правових систем, що існували у Римській державі.

Завдання 4

Проаналізувавши напрями діяльності преторів, розкрити роль та значення преторського права.

Запитання для самоперевірки

1. Які складові елементи римського права (*jus*)?
2. Як співвідносяться поняття «римське приватне право» та «римське цивільне право»?
3. Які основні етапи розвитку римського приватного права?

4. Що таке рецепція римського приватного права?
5. У чому полягає роль та значення римського приватного права для сучасної юриспруденції?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни:

1. **Jus est ars boni et aequi** (ЮС ЕСТ АРС БОНІ ЕТ ЕКВІ) – право є мистецтвом добра і справедливості.
2. **Fiat justitia!** (ФІАТ ЮСТИЦІА!) – хай торжествує правосуддя!
3. **Justitia est fundamentum regni** (ЮСТИЦІА ЕСТ ФУНДАМЕНТУМ РЕГНІ) – правосуддя – фундамент держави.
4. **Facile veritas se ipsa defendet** (ФАЦІЛЕ ВЕРІТАС СЕ ІПСЕ ДЕФЕНДЕТ) – істина легко сама себе захистить.
5. **Silentium videtur confessio** (СІЛЕНЦІУМ ВІДЕТУР КОНФЕСІО) – навчання рівнозначне визнанню.

Практичне заняття 1.2. Джерела римського приватного права

План

1. Поняття та види джерел права.
2. Джерела правоутворення римського приватного права.

Основні теоретичні відомості

В юридичній літературі існують різноманітні визначення терміну «джерело права», оскільки це поняття має далеко неоднозначний зміст. В одному розумінні – це джерело змісту правових норм, у другому – це спосіб, форма утворення норм права, у третьому – джерело пізнання права, як явища.

До джерел правоутворення римського приватного права належать звичаї (*mores*), царські закони (*Rex leges*), закони (*lex-leges*), постанови народних зборів, едикти магістратів, постанови сенату, діяльність юристів.

Важливе значення для формування римського приватного права відіграла кодифікація джерел права у різні періоди розвитку Римської держави. Так, однією з найдавніших кодифікацій є Закони XII таблиць (451–450 рр. до н.е.) – значна пам'ятка звичаєвого права римського народу. Серед найвідоміших Кодексів імператорських конституцій варто назвати Кодекс Грегоріана, який охоплював конституції з 196 по 292 рр. (90-ті роки II ст.). Цей Кодекс між 314-324 рр. був доповне-

ний окремою книгою та дістав назву Кодекс Гермогеніана. А у першій половині VI ст. у Східній Римській імперії імператором Юстиніаном здійснена кодифікація римського права, що була продиктована потребами побудови цілісної логічної системи законодавства з метою врегулювання численних його суперечностей. У результаті проведеної систематизації основними законами стали Кодекс Юстиніана – збирання законів, Дигести Юстиніана – кодифікація творів класиків юриспруденції, Інституції Юстиніана – підручник цивільного права. Згодом вказані закони були доповнені імператорськими конституціями, які дістали назву Новел. Усі чотири частини кодифікації Юстиніана у XVI ст. отримали загальну назву, яка збереглася і донині – Звід цивільного права (*Corpus juris civilis*).

Значний вплив на розвиток римського права справила діяльність юристів. Їх правотворча діяльність була спрямована на вироблення рекомендаційно-зобов'язальних формул угод та дій щодо реалізації спадкових прав (*cavere*); надання відповіді на запитання приватних і службових осіб, тобто надання консультацій (*respondere*); складання судових формул, які висловлювали сутність позову, а також поради стосовно процесуального ведення справ (*agere*).

Основні поняття: джерело права, звичай, правовий звичай, закон, плебісцит, сенатусконсульт, конституції імператорів, едикт, декрет, мандат, рескрипт, цензор, трибун, едил, квестор, Вічний едикт, Звід цивільного права.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [40]; [41]; [50]; [52]; [55] – [60].

Завдання 1

Визначити та записати у робочий зошит суть та особливості теорії природного права, розробленої римськими юристами.

Завдання 2

Проаналізувати та занотувати у робочому зошиті основні положення закону про цитування.

Завдання 3

Розкрити особливості діяльності юристів як джерела римського приватного права.

Завдання 4

Законспектувати зміст Зводу цивільного права (*Corpus juris civilis*) та прокоментувати значення діяльності Юстиніана для розвитку римського приватного права.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке джерела правоутворення?
2. Які види імператорських конституцій Ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
3. У чому проявляються особливості джерел правоутворення в Римі у різні історичні періоди: архаїчний, докласичний, класичний, посткласичний та юстиніанівський.
4. Які ви знаєте форми та методи здійснення юридичної діяльності?
5. На які три групи поділялися закони?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, neminem laedere, ?-uum cuique tribuere** (ЮРИС ПРЕЦЕПТА СУНТ ХЕК: ХОНЕСТЕ ВІВЕРЕ НЕМІНЕМ ЛЕДЕРЕ, СУУМ КУІКВЕ ТРІБЕРЕ) – приписи права такі: чесно жити, нікому не шкодити, надавати кожному належне.
2. **Lex est, quod populus iubet atque constituit** (ЛЕКС ЕСТ, КВОД ПОПУЛЮС ЮБЕТ АТКВЕ КОНСТИТУИТ) – закон – це те, що народ наказує і постановляє.
3. **Respondere, cavere, agere** (РЕСПОНДЕРЕ, КАВЕРЕ, АГЕРЕ) – давати висновки, складати документи, виступати в суді (три види діяльності юристів).
4. **Corpus juris civilis** (КОРПУС ЮРИС ЦІВІЛІС) – звід приватного права, або Кодекс Юстиніана, – систематизований звід римського права, складений при імператорі Юстиніану (VI ст. н.е.).
5. **Dura lex, sed lex** (ДУРА ЛЕКС, СЕД ЛЕКС) – суворий закон, але це закон.

Практичне заняття 1.3. Суб'єкти цивільного права

План

1. Поняття статусного права. Статусні суди.
2. Поняття особи та її правоздатність.
3. Обмеження правоздатності.
4. Дієздатність фізичних осіб.
5. Юридичні особи.

Основні теоретичні відомості

Статусне право становило систему правомочностей (права і обов'язки в дії), яка регулювала питання правоздатності і дієздатності суб'єктів права як учасників суспільного та приватного життя римського суспільства.

Досить часто будь-яке становище особи могло бути оскаржене. Тому з метою вирішення питань: є людина вільною чи рабом, особа свого права чи чужого, – були створені статусні суди, в яких вирішувалися питання правового становища фізичних осіб.

У римському праві особами або суб'єктами права могли бути як окремі люди, так і об'єднання фізичних осіб або заклади – юридичні особи. Особа (*persona*) в юридичному розумінні – це той, хто наділений здатністю мати права та нести юридичні обов'язки. Саме ця здатність і характеризує правоздатність особи, тобто можливість бути носієм цивільних прав і обов'язків, яку римські юристи позначали терміном *caput*.

Правоздатність суб'єкта права починається з моменту народження і припиняється зі смертю та не залежить від його розумових здібностей чи стану здоров'я. До народження і виникнення правоздатності прирівнювалися також події: здобуття свободи рабом, зачислення до курії, усиновлення.

У римській державі правоздатність як юридичне явище складалося з трьох основних складових (статусів): *status libertatis* (статус свободи) – бути вільним, а не залежним; *status civitatis* (статус громадянства) – бути громадянином Риму; *status familiae* (сімейний статус) – не бути підвладним домовладці.

За статусом свободи розрізнялися вільні і раби, за статусом громадянства – римські громадяни та інші вільні особи, але не громадяни. За сімейним статусом особи в сім'ї поділялися на: осіб свого права – голова родини; осіб чужого права – підвладні. Наявність цих трьох складових становило повну правоздатність.

У Римській державі юридичне становище особи могло бути обмежене (*capitis deminutio*). З урахуванням трьох статусів особи, існувало три ступеня обмеження правоздатності: 1) *capitis deminutio maxima* – повна втрата правоздатності, пов'язана з втратою свободи; 2) *capitis deminutio media* – втрата правоздатності, яка настає у зв'язку із втратою статусу громадянства; 3) *capitis deminutio minima* – втрата правоздатності, яка настає у випадку зміни правового ста-

новища особи в сім'ї. Також на обмеження правоздатності суттєво впливав стан громадянської честі, віра, зайняття деякими професіями.

Для того, щоб повною мірою користуватися благами права, однієї правоздатності замало. Адже правоздатність – це тільки наявність прав, скористатися якими особа може самостійно тільки за наявності дієздатності. Дієздатність наставала у людини з моменту досягнення певного віку, коли вона ставала здатною правильно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх та відповідати за вчинені правопорушення, тобто вільно виявляти свою волю. Дієздатність залежала також від інших факторів: стану фізичного та душевного здоров'я, вчинення поганих вчинків тощо.

Окремим суб'єктом права є юридична особа, тобто союзне утворення, яке об'єднує людей і майно, що користується самостійною правоздатністю. Римські юристи першими розробили принципи, які характеризують юридичну особу: незалежність існування юридичної особи від зміни або вибуття її окремих членів; наявність власного імені, під яким ведуться справи юридичної особи; наявність особистого майна; наявність самостійних прав та обов'язків; рівність юридичних осіб чи окремих її членів у цивільно-правових відносинах; можливість юридичної особи самостійно вести справи і відповідати в суді.

Основні поняття: статусне право, статусні суди, суб'єкт права, об'єкт права, правоздатність, дієздатність, громадянство, юридична особа, корпорація, спілка, фонд.

Джерела: [1] – [20]; [21]; [28]; [35]; [40]; [46]; [52]; [53]; [55].

Завдання 1

Розкрити зміст правоздатності та визначити за якої умови правоздатність поширювалася на ще ненароджену дитину.

Завдання 2

Скласти схему «Обмеження дієздатності фізичних осіб» та дати їх загальну характеристику.

Завдання 3

Законспектувати у робочому зошиті питання щодо особливостей діяльності юридичних осіб.

Завдання 4

Проаналізувати діяльність статусних судів, вирішивши казус:

Якщо римляни сумнівалися у правовому статусі Аквілія, то якою була загальна практика вирішення цієї ситуації: людина залишається рабом чи їй надавалася свобода?

Запитання для самоперевірки

1. У чому суть поняття особи та суб'єкта права?
2. Які існували причини обмеження дієздатності?
3. Що складає зміст правоздатності?
4. Які статуси особи суттєво впливали на її правоздатність?
5. Які види юридичних об'єднань існували у Римській державі?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Omne autem jus quo utimur vel ad personam, vel ad rem, vel ad actiones pertinet** (ОМНЕ АУТЕМ ЮС КВО УТИМУР ВЕЛЬ АД ПЕРСОНАМ, ВЕЛЬ АД РЕМ, ВЕЛЬ АД АКЦІОНЕС ПЕРТІНЕТ) – все право, яким ми користуємось, стосується або осіб, або речей, або позовів (дій).
2. **Libertas est potestas faciendi id, quod jure licet** (ЛІБЕРТАС ЕСТ ПОТЕСТАС ФАЦІЕНДІ ІД, КВОД ЮРЕ ЛІЦЕТ) – свобода є можливістю робити те, що дозволено правом.
3. **Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris** (КВОД ТІБІ ФІЕРІ НОН ВІС, АЛТЕРІ НЕ ФЕЦЕРІС) – не роби іншому того, чого сам собі не бажаєш.
4. **Apices juris** (АПІЦЕС ЮРИС) – юридичні тонкощі.
5. **Universitas non delinquit** (УНІВЕРСІТАС НОН ДЕЛІНКВІТ) – корпорація не може вчинити правопорушення.

Практичне заняття 1.4. Правове становище окремих категорій населення

План

1. Правове становище римських громадян.
2. Правове становище латинів і перегринів.
3. Правове становище рабів та вільновідпущеників.
4. Правове становище колонів та поселенців.

Основні теоретичні відомості

Римські громадяни (*civis Romani*) – це члени римської общини, які володіли всією повнотою політичних і громадських прав. В межах своєї правосуб'єктності вони наділялися правоздатністю та

дієздатністю. Правоздатність римських громадян у галузі приватного права складалася з двох елементів: *jus connubii* – право на законний римський шлюб, в якому народжуються діти, що мають статус римських громадян; *jus commercii* – право здійснювати дії, спрямовані на набуття, зміну або припинення майнових праввідносин.

Латини – це громадяни вільних союзних з Римом міст центральної Італії. За своїм правовим становищем у публічному і приватному праві латини розрізнялися залежно від того, до якої групи латинів належали: *latini veteres*, *latini coloniarii*, *latini juniani*. В межах приватного права *latini veteres* – «давні латини» подібно римським громадянам мали право укладати законний римський шлюб, мали право торгівлі. Латини-колоністи були позбавлені *jus connubii*, проте могли вести торгівлю. Юліанові латини були позбавлені і цих прав, тому про них говорили: «живуть як вільні, а помирають як раби», оскільки були позбавлені права заповідати.

Найбільшою категорією серед вільного населення у Римській державі були перегрини (іноземці), які поділялися на дві категорії: жителі підкореної Римом общини, яка зберігала свій устрій; жителі поселень, які здалися Римові у війні та не мали власного устрою. Перегрини були позбавлені політичних прав. У сфері приватного права вони підкорялися своїм національним системам права, мали право торгівлі, в окремих випадках – право законного римського шлюбу, з 242 р. до н.е., після введення посади перегринського претора, за ними визнавалося право учасників судових процесів.

Поняття про особу у рабовласницькому суспільстві не було тожним з поняттям людини, і не кожна людина визнавалася фізичною особою. Раб визнавався не персоною, а річчю. Формально раби у структуру суспільства не входили, проте фактично вони становили важливу частину цього суспільства, беручи участь в його житті – від виробництва матеріальних благ до заняття адміністративних посад. У всі часи правом дозволялося дарувати рабу свободу (*manumissio*). Манумісія мала дві сторони: перша була негативною, оскільки зводилася до виходу раба з-під влади свого власника, і була приватною; друга – позитивна – давала свободу і диктувала в подальшому статус вільного.

Відпущені на волю раби набували правосуб'єктності і ставали вільновідпущениками. За правом раб набував статусу свого госпо-

даря. Вільновідпущеники мали урізані права, наприклад, не мали політичних прав, їм заборонялося одружуватися з вільнонародженими. Крім того, вільновідпущеник ставав клієнтом свого колишнього господаря (патрона), що зобов'язувало колишнього раба проявляти належну повагу та здійснювати певні майнові надання на користь особи, власністю якої він був.

Розпад рабовласницького способу виробництва призвів до виникнення колонату і, як наслідок, рабський обробіток землі був витіснений працею колонів, тобто дрібними орендарями землі, які були економічно залежними від багатих землевласників. Серед підстав виникнення колонату виділяють такі: за народженням (якщо хтось із батьків є колоном); угода між вільною людиною і землевласником, про те, що він поселяється на землі як колон; проживання упродовж 30 років на чужій землі; жебрацтво.

Ще однією категорією населення були поселенці – тобто ті, хто з певних причин відірвався від своєї батьківщини. Поселенцем можна було бути у багатьох місцях. Тобто бути і громадянами тих міст, звідки походили, і де проживали. Все це мало негативні наслідки, оскільки передбачалося подвійне виконання муніципальних повинностей та податків.

Основні поняття: вільний римський громадянин, перегрин, латин, вільновідпущеник, колон, пекулій, манумісія, віндикта.

Джерела: [1] – [20]; [21]; [28]; [36]; [40]; [45]; [46]; [53]; [55].

Завдання 1

Охарактеризувати способи набуття латинами римського громадянства.

Завдання 2

Законспектувати основні джерела рабства, що існували у Римі та здійснити їхню характеристику.

Завдання 3

Вказати способи звільнення з колонату та проаналізувати їх правове значення.

Завдання 4

Вирішити казус: «Римський громадянин мав право у будь-який час переселитися до латинської колонії і стати латином. Який статус матиме цей же громадянин, якщо він повернеться жити до Риму?»

Запитання для самоперевірки

1. На які основні групи поділялося населення Римської держави?
2. Чи могли вільновідпущеники перегринів стати римськими громадянами?
3. У чому полягає суть манумісії? Які її види існували?
4. Якими правами були наділені римські громадяни?
5. Чим відрізняється правове становище перегринів і латинів?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Suum cuique** (СУУМ КУІКВЕ) – кожному своє (положення римського права).
2. **Cogitationis poenam nemo patitur** (КОГІТАЦІОНІС ПОНАМ НЕМО ПАТІТУР) – ніхто не несе відповідальність за думки.
3. **Omne jus hominum causa constitutum est** (ОМНЕ ЮС ХОМІНУМ КАУЗА КОНСТІТУТУМ ЕСТ) – будь-яке право встановлюється для людей (в інтересах людей).
4. **Male jure nostro uti non debemus** (МАЛЕ ЮРЕ НОСТРО УТІ НОН ДЕБЕМУС) – не слід нам дурно користуватися своїми правами.
5. **Nemo punitur pro alieno delicto** (НЕМО ПУНІТУР ПРО АЛІЕНО ДЕЛІКТО) – ніхто не карається за чужі злочини.

Практичне заняття 1.5. Поняття та класифікація римських позовів

План

1. Поняття здійснення права на позов.
2. Поняття та класифікація римських позовів.
3. Колізія та кумуляція позовів.
4. Захист та заперечення проти позову.

Основні теоретичні відомості

Римські юристи вперше перенесли захист порушених прав зі сфери самосуду, кривавої помсти в юридичну площину, виробили механізми, які роблять судові розгляди максимально справедливими та результативними. Так, для римського права притаманним було вирішення питання щодо можливості суб'єкта права, корис-

туючись судовим захистом, домагались здійснення свого суб'єктивного права, тобто можливості подавати позов (*actio*).

У разі оскарження чи порушення права особи з боку інших осіб, нормальним було звернення до суду. Оскільки суд вирішує, чи існує суперечлива справа, і при необхідності вживає примусових заходів для здійснення правосуддя. Проте для цього потрібне було звернення до суду зацікавленої сторони (позивача). Протилежна сторона (відповідач), у свою чергу, могла подавати заперечення. Дії позивача та відповідача визначалися як право вимагати і право заперечувати. Діяльність суду полягала у з'ясуванні всіх суперечливих фактів, що свідчать про правоту чи неправоту сторін та прийнятті рішення (постанови).

Римськими юристами були розроблені такі види позовів:

- 1) за системою римського права розрізняли цивільні позови та гонорарні позови;
- 2) позови суворого права та позови доброї совісті;
- 3) позови особисті (персональні);
- 4) речово-правові позови (реальні), які поділялися на рекуператорні, штрафні та змішані позови;
- 5) публічні (популярні) позови;
- 6) фіктивні позови (позови з фікцією);
- 7) ноксальні позови;
- 8) позови спадкоємців;
- 9) позови проти осіб;
- 10) позови тимчасові та постійної дії;
- 11) позови приватні та загальнодоступні.

У разі, коли цивільно-правові відносини були захищені кількома позовами, наставала колізія (розходження) позовів: позивач міг вибрати позов, який був більш зручним, але при цьому використовував можливість виключення інших позовів. Як виняток, допускалося, щоб позивач пред'являв проти відповідача декілька позовів, тобто існувала кумуляція позовів.

Римське право давало можливість і відповідачеві захищатися проти пред'явленого до нього позову. Пред'явлений позов відповідач міг визнати або оскаржити. Визнаючи вимоги за позовом, боржник виносив рішення нібито за власним бажанням. Проте якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. У разі необгрунтованого заперечення проти позо-

ву, відповідач сплачував штраф, який присуджувався у подвійному розмірі. Наслідком пред'явлення необґрунтованого позову стало застосування таких встановлених мір як спеціальна штрафна стипуляція або ж присяга позивача про те, що він діє добросовісно.

Основні поняття: позов, позивач, відповідач, колізія позовів, кумуляція позовів, стипуляція.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [29]; [32]; [45]; [53]; [52]; [55]; [59].

Завдання 1

Враховуючи різні класифікації римських позовів, у робочому зошиті скласти схему «Види позовів».

Завдання 2

Розглянувши основні риси існуючих форм судового процесу у Римській державі, скласти порівняльну таблицю «Розвиток судового процесу».

Завдання 3

Проаналізувати правовий випадок та визначити на кому лежить обов'язок доведення фактів:

К. вимагає від Ц. сплати суми, яку він багато років назад позичив батькові Ц. Той у відповідь висловив сумнів у тому, що батько дійсно уклав таку угоду, а якби й уклав, то обов'язково розплатився б. Водночас він, Ц., не є спадкоємцем свого батька, оскільки сам добровільно відмовився від спадку.

Завдання 4

Визначити про які позови може йти мова:

а) мисливець купив собаку, однак грошей за нього одразу не заплатив; або послав з посильним гроші, але собака не був йому доставлений; або він не одержав собаку, який не належав продавцеві, і тепер власник вимагає собаку у нинішнього володільника;

б) у вказаний день малярі-підмайстри не з'явилися на роботу. Майстер хоче притягти їх до відповідальності.

Запитання для самоперевірки

1. З якою метою здійснюється захист суб'єктивних прав?
2. Що таке колізія та кумуляція позовів?
3. У чому сутність позовів, заснованих на довірі і позовів сувоного права?
4. Які відмінності особистих позовів від речових?
5. У яких формах відбувалося заперечення проти позову?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Actio nihil aliud est quam jus, quod sibi debetur iudicio persequendi** (АКЦІО НІХІЛ АЛІУД ЕСТ КВАМ ЮС, КВОД СІБІ ДЕБЕТУР ЮДІЦІО ПЕРСЕКВЕНДІ) – позов є не що інше як право (особи) здійснювати у судовому порядку свою вимогу.
2. **Silentium videtur confessio** (СІЛЕНЦІУМ ВІДЕТУР КОНФЕСІО) – мовчання рівнозначне зізнанню.
3. **Unus testis – nullus testis** (УНУС ТЕСТІС – НУЛУС ТЕСТІС) – один свідок – не свідок.
4. **Confessus pro iudicato habetur** (КОНФЕСУС ПРО ЮДІКАТО ХАБЕТУР) – той, хто визнав позов, програв справу.
5. **Non bis eadem rem** (НОН БІС ЕДЕМ РЕМ) – не можна вдруге порушувати одну й ту ж саму справу.

Практичне заняття 1.6. Засоби та форми захисту суб'єктивних прав

План

1. Форми захисту суб'єктивних прав.
2. Особливі засоби преторського захисту.
3. Поняття законного строку пред'явлення позову.
4. Поняття позовної давності.

Основні теоретичні відомості

Захист суб'єктивних прав у Давньому Римі здійснювався, як правило, через суд, який являв собою державний орган для встановлення справедливості та відновлення порушеного права. Діяльність суду з розгляду конкретної життєвої ситуації називається судовим процесом.

Залежно від характеру справи, яка розглядалася, вирізняли кримінальний та цивільний судовий процеси. У свою чергу, за формою, цивільні судові процеси поділялися на двостадійні (розгляд справи відбувається у два етапи – спочатку у претора, а потім у суді) та одностадійний.

Цивільний процес становив систему юридичних норм, що регулювали питання про засоби і дії, які застосовувалися носіями суб'єктивного права для активізації державного примусового апарату з метою захисту своєї правомочності, якщо сторони не бажали добровільно виконувати покладені на них певним судом зо-

бов'язання. У ході цивільного процесу відновлювалися форми захисту діючих прав.

У Римській державі захист порушених суб'єктивних прав здійснювався у трьох історично змінюваних формах процесу: легісаційний процес, формулярний процес, екстраординарний процес. У стародавньому праві існував лише легісаційний процес, у класичному періоді діяв формулярний процес, а у посткласичному – функціонував екстраординарний процес.

Крім звичного позовного порядку розгляду приватних справ (приватноправове судочинство), існував досудовий захист цивільних прав (інтердиктне провадження). Особливим засобом захисту суб'єктивного права було будь-яке втручання преторів. Користуючись владою, що їм належала, претори здійснювали захист спеціальними засобами для поліпшення, доповнення і усунення недоліків цивільного процесу. Засобами преторського захисту були: інтердикти (*interdictum*), стипуляція (*stipulatio*), реституція (*restitutio*), введення у володіння (*missio in possessionis*).

Для римського приватного права характерним було застосування позовної давності. Позовна давність – це строк, протягом якого особа, права якої порушено, мала право звертатися з позовом до суду. Як інститут позовна давність виникла досить пізно (V ст.) і класичне римське право її не знало. Позовній давності передували законні строки. Як і в межах законного строку пред'явленого позову, так і в межах позовної давності, особа могла здійснювати захист порушених прав і пред'являти позов, але при закінченні законного строку виключалася можливість процесуального захисту права особи.

Основні поняття: інтердикт, стипуляція, реституція, введення у володіння, легісаційний процес, формулярний процес, екстраординарний процес, інтенція, демонстрація, кондемнація, ад'юдикація, апеляція, позовна давність, законний строк, арбітр, рекуратор.

Джерела: [1] – [20]; [21]; [28]; [36]; [40]; [45]; [52]; [53]; [55].

Завдання 1

Скласти порівняльну таблицю «Форми судового процесу у Римській державі».

Завдання 2

Законспектувати у робочому зошиті основні види засобів преторського захисту суб'єктивних прав.

Завдання 3

З'ясувати та проаналізувати підстави перерви та зупинення перерігу позовної давності.

Завдання 4

Проаналізувавши текст преторської формули, поділіть його на складові частини: «Якщо виявиться, що Капенатське помістя, про яке йде суперечка, належить за квіритським правом Авлу Агерію, і це помістя не повернеться йому, то скільки буде коштувати це помістя, у такій сумі нехай суддя присудить Нумерія Негідія на користь Авла Агерія; якщо не виявиться нехай звільнить».

Запитання для самоперевірки

1. У чому сутність преторського захисту? Чим преторський захист відрізняється від судового захисту?
2. Які характерні відмінності екстраординарного процесу від формулярного?
3. У чому полягає відмінність одностадійного судового процесу від двостадійного?
4. Хто такий свідок і яка його роль у судовому процесі?
5. З яких основних частин складається преторська формула?
6. Яка відмінність законних строків від позовної давності?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Casus delicti** (КАЗУС ДЕЛІКТИ) – випадок правопорушення.
2. **Brevia judicialia** (БРЕВІЯ ЮДІЦІАЛІА) – судові приписи.
3. **Calumnia** (КАЛІУМНІА) – хибне звинувачення.
4. **Audiatur et altera pars** (АУДІАТУР ЕТ АЛТЕРА ПАРС) – слід вислухати і другу сторону.
5. **Ignorantia juris nocet, ignoratio facti non nocet** (ІГНОРАНЦІА ЮРИС НОЦЕТ, ІГНОРАЦІО ФАКТИ НОН НОЦЕТ) – незнання закону не є виправданням, але незнання факту є виправданням.

Практичне заняття 1.7. Особливості римського сімейного права

План

1. Поняття сімейного права.
2. Римська сім'я: агнатське та когнатське споріднення.
3. Поняття шлюбу та його види.

4. Особисті та майнові відносини подружжя.

Основні теоретичні відомості

Згідно з приписами римського права статус осіб у сім'ї мав важливе значення для затвердження право- і дієздатності римських громадян. Тому розгорнуті правила організації сім'ї і взаємовідносини її членів становили собою особливу гілку римського приватного права і вивчаються під назвою «сімейне право».

Першопочатково споріднення у давньоримському праві затверджувалося не за кров'ю і походження, а за фактом спільного проживання і базувалося на підпорядкуванні владі домовладки. Це було так зване агнатське споріднення (*agnates* – народжений після), в якому всі підкорялися владі одного домовладки і вважалися родичами, тобто агнатами. Проте зміни у римському суспільстві, розвиток продуктивних сил активізували цивільний обіг, зростання приватної власності, що призвело до зародження нової, когнатської сім'ї (*cognatus* – народжені разом). Когнатське (кровне) споріднення – природне споріднення, тобто безпосереднє походження одного від другого – спільного батька або прабадька.

За римським правом не кожна сім'я, не будь-які відносини між чоловіком і жінкою визнавалися римським шлюбом, що породжує правові наслідки у взаємовідносинах між учасниками цього союзу.

Шлюб (*matrimonium*) – це союз чоловіка і жінки, поєднання всього життя, спільного божого і людського права. Римське право розрізняло два види шлюбу: законний (правильний) римський шлюб (*matrimonium justum*) і незаконний (неправильний) шлюб. Римський правильний шлюб у свою чергу історично поділявся на два види: шлюб з чоловічою владою (*cum manu mariti*) і шлюб без чоловічої влади (*sine manu mariti*).

Правильний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права і допускався лише між римськими громадянами, які володіли *jus conubii*. Цей шлюб укладався у спеціальних, визначених законом формах (коемпція (*coemptio*), конфареація (*confareatio*) та безпосереднє проживання жінки у домі чоловіка протягом року (*usus*) і породжував усі передбачені правом особисті та майнові відносини між подружжям. Неправильним шлюбом визнавався союз між партнерами різного права (між римським громадянином і жінкою іншого громадянства, між перегинами тощо).

Існували випадки, коли між чоловіком і жінкою існував постійний союз, але вони не володіли особистими якостями для визнання їх сімейного союзу правом. Такий союз римляни вважали конкубінатом, тобто природним шлюбом, який практично не мав ніяких правових наслідків.

Відносини подружжя в шлюбі *cum manu* істотно відрізнялися від відносин у шлюбі *sine manu*. У шлюбі з чоловічою владою жінка повністю підпорядковувалася владі свого чоловіка, вона підлягала юридично необмеженому праву чоловіка. Жінка була позбавлена правоздатності у галузі майнових відносин, тому не могла самостійно укласти цивільно-правові угоди та виступати в суді. Все майно жінки, яке вона мала до шлюбу та набула за час шлюбу, автоматично ставало власністю чоловіка.

Шлюби *sine manu* були типовими у класичний і післякласичний періоди розвитку римського права. Укладання такого шлюбу не впливало на правоздатність та дієздатність жінки. При шлюбі *sine manu* принцип підлеглості поступився місцем принципу рівності.

Основні поняття: сімейне право, споріднення, шлюб, сім'я, законний римський шлюб, конкубінат, контуберніум, коемпція, конфареація, узус, придане, дошлюбний дар.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [40]; [45]; [52]; [53]; [55]; [57]; [58]; [60].

Завдання 1

Скласти схему «Інститути римського сімейного права» та дати коротку характеристику кожному з них.

Завдання 2

Порівняти та записати у робочому зошиті основні відмінності агнатського та когнатського споріднення.

Завдання 3

Законспектувати підстави, що перешкождали укладенню шлюбу.

Завдання 4

Визначити та охарактеризувати вид шлюбу, про який говорить Ульпіан: «Наші предки заборонили дарування між жінкою і чоловіком; вони оцінювали гідну поваги любов на основі душевного настрою і піклувалися про репутацію подружжя, аби (подружня) угода не мала вигляду набутого засобом ціни і аби кращий не впадав у бідність, а гірший не збагатився» (Д. 24.1.3).

Запитання для самоперевірки

1. Коло яких відносин врегульоване нормами сімейного права?
2. Які існували законні форми укладення шлюбу?
3. У яких випадках союз чоловіка та жінки вважали конкубіна-том?
4. За яких умов, дозволялося вступати у законний римський шлюб?
5. Під дією яких юридичних фактів відбувалося припинення шлюбу?
6. Які основні елементи принципу рівності чоловіка і жінки, ха-рактерні для шлюбу *sine manu*?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Matrimonium justum** (МАТРИМОНІУМ ЮСТУМ) – законний римський шлюб.
2. **Mater semper est certa** (МАТЕР СЕМПЕР ЕСТ ЦЕРТА) – мати завжди достеменно відома.
3. **Nuptias consensus facit** (НУПЦІАС КОНСЕНСУС ФАЦІТ) – взаємна угода створює шлюб.
4. **Nuptiae sunt conjunctio maris et feminae et consortium omnium vitae, divini et humani juris communicatio** (НУПЦІЕ СУНТ КОН'ЮНКЦІО МАРІС ЕТ ФЕМІНЕ ЕТ КОНСОРЦІУМ ОМНІС ВІТЕ, ДІВІНІ ЕТ ХУМАНІ ЮРІС КОМУНІКАЦІО) – шлюбом є союз чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права.
5. **Concubinatus** (КОНКУБІНАТУС) – фактичний шлюб, коли є перешкоди до вступу в законний шлюб.

Практичне заняття 1.8. Батьківська влада. Опіка і піклування

План

1. Зміст батьківської влади.
2. Встановлення та припинення батьківської влади.
3. Узаконення та усиновлення.
4. Опіка та піклування.

Основні теоретичні відомості

Сукупність правових установлень, яка забезпечувала владу до-мовладки над членами своєї сім'ї, становила римське батьківське

право. Римське право визнавало практично необмежену владу батька над дітьми. Така позиція призводила майже до повної відмови від особистих і майнових прав підлеглих.

Батьківська влада встановлювалася трьома способами: законнонародженістю; узаконенням; усиновленням, яке могло бути здійснене у формі арогації чи адопції.

Характерним для римського приватного права було те, що батьківська влада тривала до смерті батька і могла припинитися лише за його волею. Також батьківська влада над підлеглими припинялася внаслідок смерті останніх; втрати свободи домовладикою або підвладними; придбання підвладними деяких почесних звань (жрецьких звань, посади консула, претора, патриція тощо); звільнення сина самим батьком, що мало назву емансипації.

У римському праві не за кожною особою визнавалася здатність здійснювати юридичні дії. Римські юристи вважали, що особисто можуть користуватися власними правами та особисто відповідати за власні протиправні дії тільки ті особи, які за своїм віком, моральним і фізичним станом можуть гарантувати, що вони чинять як розумні люди. Тому у межах римського приватного права досить ґрунтовно було розроблено механізм опіки і піклування.

Опікою є турбота і представництво, встановлені правом для таких людей, які не можуть належним чином потурбуватися про свою особу і майно. У римлян не існувало принципової відмінності між опікою і піклуванням. Опіка призначалася над недієздатними особами, і опікун мав право від імені підопічних укладати всі правочини.

Інститут піклування з'явився пізніше та включав такі основні види піклування: над душевнохворими; над марнотратцями; над неповнолітніми, які не досягли 25 років; над особами, які у зв'язку з фізичними дефектами (глухота, німота, сліпота та ін.) потребували захисників; над деяким майном, що призначалося до певного часу (піклування над майном спадкоємця, який ще не народився; над майном особи, яка потрапила у полон та ін.).

Опіка та піклування встановлювалися за заповітом, за законом і за розпорядженням влади.

Основні поняття: батьківська влада, законнонародженість, узаконення, усиновлення, арогація, адопція, емансипація, опіка, піклування.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [40]; [45]; [52]; [53]; [55]; [57]; [58].

Завдання 1

Скласти порівняльну таблицю «Види опіки та піклування», охарактеризувавши кожен з цих видів.

Завдання 2

Законспектувати у робочому зошиті способи встановлення та способи припинення батьківської влади.

Завдання 3

Охарактеризувати один із способів припинення батьківської влади, вирішивши казус: «Чи можуть діти римського громадянина, після полонення останнього, вступати в законний шлюб без згоди батька, якщо з моменту полонення минуло 2 роки?, 3 роки?, 5 років?»

Завдання 4

Визначити поняття емансипації та вирішити казус: «Квінт Катул вирішив емансипувати свого старшого сина – Юлія. Чи означає це, що син Юлій вийде з-під влади діда?»

Запитання для самоперевірки

1. Які існували способи встановлення батьківської влади?
2. Яка відмінність усиновлення від узаконення?
3. Яких дітей за римським правом вважають законнонародженими?
4. Які правові наслідки емансипації?
5. Чим відрізняється адопція від арогації як основні способи встановлення батьківської влади?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Pater potestas** (ПАТЕР ПОТЕСТАС) – батьківська влада.
2. **Emancipatio** (ЕМАНЦІПАЦІО) – звільнення з-під батьківської влади.
3. **Patris is est quem nuptiae demonstrant** (ПАТРИС ІС ЕСТ КВЕМ НУНЦІЕ ДЕМОНСТРАНТ) – батько той, на якого свідчить факт шлюбу (тобто батьком вважається чоловік матері дитини).
4. **Persona alieni juris** (ПЕРСОНА АЛІЕНІ ЮРИС) – особи чужого права.
5. **Legitimatío** (ЛЕГІТІМАЦІО) – узаконення, встановлення батьківської влади над власними дітьми, народженими поза шлюбом.

МОДУЛЬ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Практичне заняття 2.1. Речі як об'єкти права

План

1. Поняття та система речових прав.
2. Поняття та класифікація речей.
3. Поняття плодів і майна.

Основні теоретичні відомості

У цивільному праві одним з найважливіших завдань є розподіл майнових благ, насамперед речей, якими володіє дане суспільство, між окремими особами. Речі є або можуть бути предметом юридичного панування особи. Сукупність правових норм, які надають суб'єкту права в особистих інтересах постійно і безпосередньо, повністю або частково юридично панувати над будь-якою річчю, називається речовим правом. За змістом і обсягом речове право поділяється на право володіння, право власності, право на чужі речі та спадкове право. Речове право користується абсолютним захистом, тобто захищається позовом проти будь-якого порушника, який посягає на об'єкт речового права (річ чи матеріальний предмет).

Природна система речових прав розкривається через поняття *res* (річ). Річ – це частина природи, все одно, живої чи неживої, ізольованої просторово або фізично, або невіддільна від інших частин природи і яка є предметом юридичного панування особи.

Римські юристи використовували різноманітні критерії для класифікації речей. Так, Гай вказував, що одні речі є речами божого права, другі – людського права. В свою чергу, речі божого права поділялися на святі та релігійні.

Також Гай поділяв речі людського права на публічні та приватні. Публічні – це речі, суб'єктом права на які є римський народ, а приватні – ті, що належать окремим особам.

За своїми фізичними властивостями речі у римському праві поділялися на: тілесні та безтілесні; рухомі та нерухомі; подільні та неподільні; споживчі та неспоживчі; індивідуальні та родові; манципні та неманципні; головні та приладдя; безхазяйні та речі, які знаходяться у правовому володінні; речі, які знаходяться в обігу, виключені з обігу чи обмежені у користуванні.

Крім вказаних видів речей, римське право ще працювало з такими категоріями як нічийні, покинуті та загублені речі.

Для римських юристів було притаманим виділення також плодів і доходів речей. До плодів відносилися всі блага, які виникали у ході експлуатації речі, будучи похідними від неї (наприклад, врожай дерев). Від плодів відрізнялися інші блага, тобто корисні результати, отримані не безпосередньо від речі, а у результаті циркуляції її в обороті, вчиненні правочинів з нею, за участю третіх осіб, так, проценти з грошей не входять у плоди. Доходи розглядалися у Римі як плоди цивільні, отримані безпосередньо від використання речі, наприклад, при здачі речі в найм.

Результатом поступових узагальнень римських юристів щодо речей стало опрацювання ними вчення про майно, під яким розуміли об'єднану спільним господарським призначенням сукупність речей, прав вимоги та боргів особи. Причому до складу майна входили тілесні та безтілесні речі, раби, незалежно від способу їх набуття. Ознаки самостійного майнового комплексу мав у римському праві рабський пекулій.

Основні поняття: річ, речове право, тілесні і безтілесні речі, речі в обороті, речі вилучені з обороту, рухомі і нерухомі речі, споживчі і неспоживчі речі, подільні і неподільні речі, прості і складні речі, нічийні речі, загублені речі, покинуті речі, майно, плоди.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [30]; [33]; [40]; [45]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

У робочому зошиті скласти таблицю-характеристику «Класифікація речей у римському праві».

Завдання 2

Розкрити зміст та проаналізувати поняття плодів, їх основні види та стани.

Завдання 3

Визначити до яких речей можна віднести бібліотеку (рухомих чи нерухомих). Відповідь обґрунтувати.

Завдання 4

Вирішити казус та з'ясувати, хто є правим у даній ситуації: «Рій диких бджіл сів на дерево, яке росло на земельній ділянці Марка. Поки Марк шукав необхідні предмети для того, щоб зняти рій, його

сусід – Тіт – встиг це зробити першим. Між Марком і Тітом виникла суперечка про те, кому належать бджоли».

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає суть та призначення речового права?
2. Яка відмінність між релігійними та святими речами?
3. Чому про речові права говорять, що вони мають абсолютний характер?
4. Яка відмінність між речовими та зобов'язальними правами?
5. Яке призначення мають манципні речі? Наведіть приклади.

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. «**Rei**» **appelatione et causae et jura continentur** (РЕІ АПЕЛАЦИОНЕ ЕТ КАУЗА ЕТ ЮРА КОНТИНЕНТУР) — назвою «речі» охоплюється юридичні відносини і право.
2. **Summa itaque rerum divisio in duos articulos deducitur: nam aliae sunt divini juris, aliae humani** (СУММА ІТАКВЕ РЕРУМ ДІВІЗІО ІН ДУОС АРТИКУЛОС ДЕДУЦІТУР: НАМ АЛІА СУНТ ДІВІНІ ЮРІС, АЛІЕ ХУМАНІ) – адже головний розподіл речей зводиться до двох категорій, а саме: одні є речами божественного права, інші – людського.
3. **Privatae sunt quae singulorum hominum sunt** (ПРИВАТЕ СУНТ КВЕ СІНГУЛОРУМ ХОМІНУМ СУНТ) – приватні речі – це такі, які належать окремим особам.
4. **Res mancipi** (РЕС МАНЦІПІ) – манципні речі, тобто такі, які вимагають спеціального обряду при передачі права власності на них.
5. **Res nullius cedit primo occupanti** (РЕС НУЛІУС ЦЕДІТ ПРИМО ОККУПАНТІ) – безхазяйна річ слідує за тим, хто її першим захопив.

Практичне заняття 2.2. Право власності

План

1. Поняття та види володіння. Захист володіння.
2. Поняття, зміст та види права власності.
3. Способи набуття та припинення права власності.
4. Захист права власності.

Основні теоретичні відомості

Володіння (*possessio*) – це історичний попередник права власності, під яким слід розуміти реальне утримання речі, поєднане з наміром ставитися до неї як до своєї, забезпечене юридичним захистом. Володіння включало в себе два елементи: суб'єктивний – фактичне, реальне володіння річчю та об'єктивний – намір володіти річчю для себе.

Римське право знало три види володіння: законне, незаконне та порочне. В свою чергу, законне поділялося на первісне та похідне; незаконне володіння – на добросовісне та недобросовісне. До законного володіння окрім держання відносили також заклад, прекарій, секвестр, суперфіцій, емфітевзис.

Обов'язковими умовами набуття володіння потрібне бажання особи придбати річ для себе і дія, яка встановлювала фактичне панування над річчю. Припинення володіння можливе або у разі втрати фактичного панування, або при небажанні в подальшому володіти річчю для себе. Виділяють добровільне припинення володіння (у випадку втрати фактичного панування і намірів) та недобровільне (у разі втрати фактичного володіння над річчю).

Захист володіння здійснювався не у формі судових розглядів, а за допомогою преторських наказів (*interdictum*), які давали хід особливому інтердиктному захисту, який передбачав встановлення факту володіння і факту його порушення. Такий захист володіння у римському праві називався посесорним та носив попередній (провізорний) характер.

Право власності – це виключне право особи володіти, користуватися і розпоряджатися річчю згідно зі своїми інтересами. Саме сукупність цих трьох правомочностей і становить зміст права власності.

Право власності виникає на підставі норм права, оскільки воно належить до таких суб'єктивних прав, які можуть виникати лише за наявності конкретного юридичного факту або сукупності юридичних фактів. Правові факти, з настанням яких особа набуває права власності, називають правомірним способом набуття права власності. Способи набуття права власності можуть бути первісними, при яких право власності на річ виникає вперше, оскільки раніше річ не була ні в чийй власності та похідними, при яких право власності

виникає у результаті переходу власності від іншого власника, тобто право набувача базується на праві попереднього власника.

До первісних способів набуття права власності належать: захоплення нічийних речей (*occupatio res nullius*); переробка речей (*specificatio*); прирощення (*accessio*); набувальна давність (*usucapio*); скарб (*thesaurus*); змішування речей. Похідними способами набуття права власності є: манципація (*mancipatio*), поступка правом (*in jure cessio*), передача (*traditio*), присудження, вимога закону, набуття права власності за спадкуванням.

Право власності на річ могло припинитися в силу природних причин, що мали об'єктивний характер (стихійні лиха та інші форс-мажорні обставини); за волею власника речі (знищення речі, добровільна відмова від речі, припинення виконання договорів); за рішенням державних органів (експропріація, конфіскація, реквізиція); у результаті деліктних чи квазиделіктних дій третіх осіб; зі смертю власника; із зарахуванням речі до речей релігійного культу.

У випадку порушення права власності власник міг подати один з таких речово-правових позовів: віндикаційний; негаторний; прогібаторний; публіціанський; особистий.

Основні поняття: законне володіння, незаконне володіння, порочне володіння, набувальна давність, право власності, право володіння, право користування, право розпорядження, манципація.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [30]; [33]; [40]; [45]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

Схематично зобразити та розкрити зміст існуючих видів володіння у римському праві.

Завдання 2

Визначити та охарактеризувати групи володарських інтердиктів.

Завдання 3

Скласти таблицю-характеристику речово-правових позовів, спрямованих на захист права власності.

Завдання 4

Вирішити казус: «Корнелій знайшов на березі моря рибину. Почистивши її, він знайшов у її шлунку золоту каблучку. Але невдовзі

на каблучку пред'явив претензії Октавій, яку він загубив, подорожуючи морем. Кому належить каблучка?»

Запитання для самоперевірки

1. Яке практичне значення має поділ володіння на законне добросовісне та незаконне недобросовісне?
2. У чому полягає суть понять «набуття права власності» та «припинення права власності»?
3. Що таке віндикація та необмежена віндикація?
4. У яких випадках володіння захищалося позовом і як називався цей позов?
5. Яка різниця між первісними та похідними способами набуття права власності?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Mancipatio** (МАНЦІПАЦІО) – обряд (ритуал), який виконувався при передачі права власності на особливо цінні речі.
2. **Dominium proprietatis** (ДОМІНІУМ ПРОПРІЕТАС) – власність.
3. **Jus possidendi** (ЮС ПОССІДЕНДІ), **jus utendi** (ЮС УТЕНДІ), **jus abutendi** (ЮС АБУТЕНДІ) – право володіння, право користуватися, право розпоряджатися.
4. **Traditionibus dominia rerum, non pactis nudis transferrentur** (ТРАДІЦІОНІБУС ДОМІНІА РЕРУМ, НОН ПАКТІС НУДІС ТРАНСФЕРЕНТУР) – власність переноситься передачею речей, а не голою угодою.
5. **Apiscimur possessionem corpore et animo, neque per se animo aut per se corpore** (АПІСЦІМУР ПОССЕСІОНЕМ КОРПОРЕ ЕТ АНІМО, НЕКВЕ ПЕР СЕ АНІМО АУТ ПЕР СЕ КОРПОРЕ) – ми вступаємо до володіння і фізично, і волею, і ніколи – тільки волею або тільки фізично.

Практичне заняття 2.3. Права на чужі речі

План

1. Поняття та види права на чужі речі.
2. Поняття і види сервітутів.
3. Виникнення, припинення і захист сервітутів.
4. Особливі види сервітутів: емфітевзис і суперфіцій.
5. Заставне право.

Основні теоретичні відомості

Римське право допускало існування прав на чужі речі, але, звичайно, не в тому обсязі, який мав власник або володар цієї речі. Вся сукупність можливих прав на чужі речі об'єднувалася поняттям «сервітут», що представляло собою часткове панування над річчю, яке встановлювалося або в інтересах певного майна, незалежно від того, хто буде власником цього майна, або в інтересах певної особи.

Підставами виникнення сервітутів могли бути: заповіт, договір, давність користування, судові рішення та закон.

Шляхом заповіту і укладення договору встановити сервітут міг лише власник речі. Сервітути встановлювалися у заповіті спадкодавця. За нормами цивільного права всі сервітути встановлювалися шляхом відступлення права, а сільські сервітути, крім того, – шляхом емансипації. За законами XII таблиць сервітут міг бути придбаний за давністю його користування протягом двох років за умов добросовісності та сумлінності. На підставі судового рішення сервітут міг бути встановлений на основі судового рішення при поділі спільного майна.

Припинення сервітутів мало своїм наслідком відновлення у повному обсязі права власності. Сервітут міг припинятися у разі поєднання в одній особі власників пануючого та обслуговуючого наділів. Сервітути також могли припинятися або шляхом відмови правомочної особи, або шляхом тривалого невикористання. Особисті сервітути могли припинятися зі смертю правомочної особи або зі зменшенням її правоздатності.

Для захисту сервітутів слугував позов, який мав назву «конфесорний», що не тільки поновлював порушені права користувача сервітуту, а забезпечував відшкодування йому збитків, а також перешкоджав порушенню прав позивача у майбутньому. Деякі сервітути захищалися за допомогою інтердиктів як посесорних засобів захисту власників.

До особливих видів сервітутів належали: емфітевзис – довгострокове відчужуване і успадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення та суперфіцій – довгострокове відчужуване і успадковуване право користування чужою землею для забудови.

Встановлювався як емфітевзис, так і суперфіцій шляхом передачі (*traditio*) згідно договору чи інших правочинів між власником землі і орендарем. Емфітевзис та суперфіцій припинялися у випадках: набуття орендарем права власності на орендовану ділянку; порушення своїх обов'язків, погіршення ділянки; несплати орендної плати та податків і невиконання повинностей; набуття сторонньою особою шляхом давності права власності на ділянку, що орендувалася.

Серед різновидів прав на чужі речі слід виокремити заставне право. Це один з основних способів забезпечення виконання зобов'язань, які являють собою комплекс правомочностей кредитора майна, виділеного боржником як забезпечення виконання своїх зобов'язань. Римське заставне право пройшло три історичні форми: фидуціарна угода; ручний заклад; іпотека.

Основні поняття: сервітут, реальний сервітут, особисті сервітути, сервітутне право, узус, узуфрукт, емфітевзис, суперфіцій, заставне право, фидуціарна угода, ручний заклад, іпотека, прекарій, секвестр, конфесорний позов.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [30]; [33]; [38]; [39]; [40]; [43]; [44]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

У робочому зошиті схематично зобразити класифікацію прав на чужі речі.

Завдання 2

Дати письмову відповідь на питання про співвідношення особливих видів сервітутів: «емфітевзису» та «суперфіцію».

Завдання 3

Скласти таблицю-характеристику міських земельних сервітутів.

Завдання 4

Вирішити казус: «У результаті тривалих злив єдина дорога до обістя Отона, яка проходить через сусідську земельну ділянку, стала непридатною для експлуатації. Отон мав право (сервітут) проїзду цією дорогою, тому вирішив, що має право вимагати від сусіда ремонту пошкодженої дороги. Чи має така вимога законні підстави?».

Запитання для самоперевірки

1. Які існували види особистих сервітутів?
2. Які Ви знаєте земельні сервітути?

3. У чому полягає різниця між реальними (предіальними) та особистими сервітутами?
4. Яка відмінність між узусом та узуфруктом?
5. У чому полягає зміст права застави?
6. У яких випадках припинялося заставне право?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Servitutes** (СЕРВІТУТЕС) – речове право на чужі речі.
2. **Nulla res sua servit** (НУЛЛА РЕС СУА СЕРВІТ) – власна річ не може бути об'єктом сервітуту.
3. **Servitus in faciendo consistere nequit** (СЕРВІТУС ІН ФАЦІЕНДО КОНСІСТЕРЕ НЕКВІТ) – сервітут не може полягати у виконанні.
4. **Servitutes praediorum rusticorum** (СЕРВІТУТЕС ПРЕДІОРУМ РУСТИКОРУМ) – сервітуту земельні.
5. **Servitutes praediorum urbanorum** (СЕРВІТУТЕС ПРЕДІОРУМ УРБАНОРУМ) – сервітуту міські.

Практичне заняття 2.4. Zobov'язальne pravo

План

1. Поняття і зміст zobov'язань.
2. Види zobov'язань.
3. Припинення zobov'язань.
4. Наслідки невиконання zobov'язань.

Основні теоретичні відомості

Багатогранність відносин, які виникають між учасниками цивільного обігу в процесі обміну матеріальними цінностями, грошима, відшкодування заподіяної майнової та моральної шкоди, переуступки один одному своїх прав, позначається одним терміном – zobov'язання (*obligatio*). Змістом zobov'язання завжди є дія (обов'язок «дати», «надати», «зробити») на користь кредитора, до вчинення якої покликаний боржник.

Zobov'язальне право, як і речове, є майновим правом. Проте між речовими та zobov'язальними правами є суттєва різниця, яка полягає у тому, що характерною ознакою речового права є безпосередній зв'язок особи з річчю, zobov'язальне ж право ніколи не підпо-

рядковує безпосередньо певну річ певній особі, а встановлює відношення між особами.

Зобов'язання поділялися за такими ознаками: зобов'язання, що наділені позовом, і такі, що не мають позову; зобов'язання, які визначаються за можливістю виконання; зобов'язання, що різняться за предметом; зобов'язання, що характеризуються за кількістю осіб, тощо. У римському праві існували такі види зобов'язань: цивільні та натуральні; подільні і неподільні; роздільні або альтернативні; видові й родові; часткові, солідарні та кореальні; субсидіарні.

Виникнення зобов'язань, в першу чергу, розраховані на їх припинення. Основною підставою припинення зобов'язань є їх виконання. Виконання зобов'язань мало юридичні наслідки, тобто припинення зобов'язань відбувалося лише за наявності певних умов. Ці умови стосувалися місця і часу виконання зобов'язань; особи виконавця і особи, яка приймає виконання; змісту зобов'язань.

Крім виконання зобов'язання, зобов'язальні відносини могли припинятися також у разі зміни змісту або умов зобов'язання (*novatio*); заліку зустрічних потреб кредитора і боржника (*compensatio*); звільнення боржника від боргу кредитора (*remissio debiti*); поєднання в одній особі кредитора і боржника (*confusio*); неможливості виконання; смерті однієї зі сторін; закінчення давності до запитання.

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник ніс відповідальність перед кредитором. У різні періоди існування Римської держави форми відповідальності були неоднакові. Так, в епоху Законів XII таблиць відповідальність боржника мала особистий характер – існувала особиста екзекуція: тюрма, продаж у рабство, позбавлення життя. Надалі особиста екзекуція змінилася майновою (326 р. до н.е.), а згодом відповідальність боржника обмежувалася відшкодуванням кредитору збитків, причому відповідальність боржника будувалась на принципі вини. Вина (*culpa*) полягала у відсутності належної дбайливості або обережності, причому не у всіх взаємовідносинах вимагалася їх однакова наявність, тому були встановлені різні види вини і різна відповідальність як у договірних, так і у позадоговірних відносинах. Вина розглядалася у широкому та вузькому розумінні, на основі чого

визначали ступені вини: груба вина (*culpa lata*), легка вина (*culpa levis*), конкретна вина (*culpa in concreto*).

Основні поняття: зобов'язання, кредитор, дебітор, новація, цесія, залік, вина, груба вина, легка вина, конкретна вина, випадок.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [30]; [33]; [40]; [45]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

У робочому зошиті скласти схему та охарактеризувати види зобов'язань у римському праві.

Завдання 2

Визначити та законспектувати підстави для припинення зобов'язань.

Завдання 3

Використовуючи першоджерела (право Юстиніана), визначити та проаналізувати обставини, за яких міг застосовуватися залік як спосіб припинення зобов'язання.

Завдання 4

Вирішити казус: «Спадок Трибуція був обтяжений боргом у сумі 9000 сестерцій. До кого може бути пред'явлена вимога про виконання зобов'язання, якщо його спадкоємцями стали – син, дружина і раб? Який це вид зобов'язання?».

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає зміст зобов'язань?
2. Яка відмінність речового права від зобов'язального?
3. Що таке солідарні і дольові зобов'язання?
4. Які ступені вини існували у римському зобов'язальному праві?
5. За яких умов зобов'язання вважалося виконаним?
6. Як Ви розумієте оновлення зобов'язань?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Obligatio est juris vinculum, quo necessitate abstringimur solvendae rei secundum nostrae civitatis jura** (ОБЛІГАЦІЮ ЕСТ ЮРИС ВІНКУЛУМ, КВО НЕЦЕССІТАТЕ АБСТРІНГІМУР СОЛВЕНДЕ РЕІ СЕКУНДУМ НОСТРЕ ЦИВІТАТИС ЮРА) – зо-

бов'язанням є правові ланцюги, що примушують нас щось виконати відповідно до законів нашої держави.

2. **Facere** (ФАСЕРЕ) – робити.

3. **Dare** (ДАРЕ) – дати.

4. **Praestare** (ПРЕСТАРЕ) – надати.

5. **Obligationimur aut re, aut verbis, aut simul utroque, aut consensu, aut lege, aut jure honorario, aut necessitate, aut ex peccato** (ОБЛІГАЦІОНІМУР АУТ РЕ, АУТ ВЕРБІС, АУТ СІМУЛ УТРОКВЕ, АУТ КОНСЕНСУ, АУТ ЛЕГЕ, АУТ ЮРЕ ХОНОРАРІО, АУТ НЕЦЕСІТАТЕ, АУТ ЕКС ПЕККАТО) – ми зобов'язуємося речами, словами, одночасно тим і іншим, законом, преторським правом, необхідністю або правопорушенням.

Практичне заняття 2.5. Договори як джерела зобов'язань

План

1. Поняття та класифікація договорів.
2. Умови дійсності договорів.
3. Зміст договору.
4. Зобов'язання ніби з договорів (квазідоговори).

Основні теоретичні відомості

Договір (*contractus*) – одне з найпоширеніших у Римі джерел виникнення зобов'язань. Римські юристи зазначали, що в основі договору лежить взаємна угода кількох осіб. Всю сукупність договорів римське право зводило у певну систему, вирізняючи два види договорів – контракти і пакти. Ці терміни зазвичай вживалися і використовувалися у значенні «зобов'язання» та «угоди».

Розрізняли одно- і двосторонні договори, так само як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша обов'язки, називалися односторонніми, а договори, в яких кожна із сторін мала і права, і обов'язки – двосторонніми.

Система контрактів у Давньому Римі була суттєво розгалуженою. Серед найбільш поширених слід виокремлювати такі: синалагматичні договори, ризикові або алеаторні договори, суворі і вільні контракти, оплатні і безоплатні договори, формальні і неформальні договори, абстрактні й казуальні договори.

Для дійсності договору необхідним є дотримання певних умов, до яких належать: наявність волі, вираження якої має бути дозво- леним; вираження волі має виходити від дієздатної особи; вира- ження волі має виходити від особи, зацікавленої у зміні конкретних прав; договір має бути укладений у відповідній формі; сторони в договорі повинні мати правильну уяву про результат, якого вони бажають досягти.

Договірне право розглядало таке поняття, як «помилка», що бу- ла результатом неправильного уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення. Питання про юридичні наслідки помилки вирішувалися залежно від вини особи, яка неправильно виявила свою волю. Розрізняли помилку в праві або незнання закону і по- милку щодо фактичних обставин.

Іноді укладення договору відбувалося під дією примусу або ж шляхом обману. У цих випадках за преторським правом особам, до яких було застосовано примус чи обман, надавалася можливість захисту проти наслідків невігідно укладеної угоди.

Зміст договору повинен бути визначеним, і його предметом не можуть бути протизаконні і неможливі дії. У змісті договору розрі- зняли три складові: істотний (необхідний) зміст, який визначає ха- рактер угоди і без якого договір не може існувати; звичайний зміст, що не становить його суті; випадковий зміст договору, склад якого не тільки не визначає суті договору, але навіть зміст не припуска- ється, тому випадковий зміст завжди повинен бути застережений сторонами, а також враховані такі випадкові елементи як умова (*conditio*), строк (*dies*), наказ (*modus*).

Римське право знало зобов'язання ніби з договорів (квазідого- вори), які виникали не з контрактів чи іншої угоди, а саме з одно- торонньої дії особи, але за своїм характером і змістом ці відносини схожі з договорами. Характерною особливістю таких зобов'язань є одержання певної винагороди однією стороною за волевиявленням і за рахунок іншої, але без наміру одарити першу сторону.

Основні поняття: договір, контракт, пакт, алеаторний договір, су- ворий контракт, вільний контракт, абстрактний договір, казуальний договір, синалагматичний договір, оферта, акцепт, квазідоговір.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [37]; [40]; [45]; [48]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

Визначити та законспектувати істотні помилки у межах договірного права.

Завдання 2

Охарактеризувати поняття і види «примусу» під час укладання договору та вказати відомі засоби забезпечення відшкодування завданих збитків від такої угоди.

Завдання 3

Скласти таблицю-характеристику змісту договору (звичайний зміст, істотний зміст, випадковий зміст).

Завдання 4

Вирішити казус: «Мельник позичив у селянина зерно. Селянин дав зіпсовану пшеницю, не попередивши про це божника. Коли мельник змішав позичене зерно зі своїм, то зіпсувалося все. Як можна за допомогою правових засобів добитися покриття збитків?».

Запитання для самоперевірки

1. У чому суть істотних умов договору?
2. Чим відрізняються реальні договори від консенсуальних?
3. Що таке обман у договірному праві? Які існували засоби захисту обманутої особи?
4. Які договори становлять групу реальних?
5. У чому полягає забезпечення договорів?
6. Яке значення має волевиявлення особи як істотна умова дійсності договорів?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Omnis obligatio vel ex contractu vel ex delicto nascitur** (ОМНІС ОБЛІГАЦІО ВЕЛ ЕКС КОНТРАКТУ ВЕЛ ЕКС ДЕЛІКТО НАСЦІТУР) – будь-яке зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення.
2. **Contractus** (КОНТРАКТУС) – договір.
3. **Contractus est ultro citroque obligatio** (КОНТРАКТУС ЕСТ УЛТРО ЦІТРОКВЕ ОБЛІГАЦІО) – контракт є взаємним зобов'язанням (тобто угодою сторін).
4. **Creditores accipiendos esse eos, quibus debentur in actione** (КРЕДІТОРЕС АКЦІПЕНДОС ЕССЕ ЕОС, КВІБУС ДЕБЕНТУР ІН АКЦІОНЕ) – кредитори – це ті, кому повинні на підставі позову.

5. **Injuria ex affectu facientis consistit** (ІНЮРІА ЕКС АФФЕКТУ ФАЦІЕНТІС КОНСІСТІТ) – образа коріниться в душевному стані того, хто ображає.

Практичне заняття 2.6. Окремі види договорів

План

1. Вербальні контракти.
2. Літеральні контракти.
3. Реальні контракти.
4. Консенсуальні контракти.
5. Безіменні контракти.
6. Пакти.

Основні теоретичні відомості

Вербальним контрактом є договір, який набирає обов'язкової форми з моменту проголошення певної словесної формули. Такі договори у римському праві існували в трьох формах: стипуляція (*stipulatio*), що складалася з усного питання кредитора і усної відповіді боржника; *dolis dictio* – усна обіцянка дати придане, яке здійснюється у формі стипуляції; *operarum jurata promissio* – обіцянка раба, що отримав волю, здійснити на користь свого пана дарування чи надати будь-яку іншу послугу.

Літеральними контрактами називали договори, які уклалися письмово. Першим документом, що підтверджував укладення даного контракту була прибутково-видаткова книга, в якій записувалися грошові надходження та їх видача. Згодом поширеними стали письмові зобов'язання іншого роду – запозичення з практики грецьких провінцій: сінграфи та хірографи.

Реальними вважають контракти, які виникали з моменту фактичної передачі речі. До них належать: позика, позичка, поклажа; договір застави.

Консенсуальні договори набували чинності з моменту досягнення домовленостей сторонами щодо предмета договору. Традиційно виникнення консенсуальних договорів пов'язують із правом народів, у межах якого вони слугували врегулюванню відносин між римлянами та іноземцями, а пізніше були включені до цивільного права. Згідно розробленій Гаєм класифікації, консенсуальні контракти поділялися на договори купівлі-продажу, найму, товариства і доручення.

Виникнення безіменних контрактів (*contractus innominati*) пов'язане майновим наданням, яке може полягати у передачі речі або у здійсненні якої-небудь дії. Різноманітність безіменних контрактів у кодифікації Юстиніана зводиться до чотирьох основних груп: 1) передача права власності на річ з метою отримання права власності на іншу річ; 2) передача права власності на річ з метою одержання певної послуги чи дії на свою користь; 3) здійснення на користь іншої особи певної дії з метою отримання права власності на певну річ; 4) здійснення на користь іншої особи певної дії з метою отримання відповідної дії на свою користь. Згодом ці групи договорів сформувалися у самостійний вид і утворили нові договори у системі римських контрактів, серед яких найчастіше застосовувалися міна і оцінний договір.

Пакт (*pactum*) – неформальна угода, яка не підпадала під жоден з типів контрактів, була позбавлена позовної сили. Розрізняли три види пактів: *pacta adiecta* – додаткові угоди, які приєднувалися до якого-небудь головного договору; *pacta praetoria* – преторські пакти, які претор у своєму едикті наділяв самостійним позовом; *pacta legitima* – угоди, які дістали позовний захист у законодавстві пізньої імперії.

Основні поняття: стипуляція, сінграф, хірограф, позика, позичка, поклада, договір застави, договір купівлі-продажу, найм, товариство, доручення, міна, оцінний договір, дарування, пакт.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [37]; [40]; [45]; [48]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

Визначити та охарактеризувати основні відмінності контрактів від пактів.

Завдання 2

Розкрити та записати у робочий зошит права і обов'язки сторін у договорі найму.

Завдання 3

Скласти таблицю-характеристику категорій пактів, як неформальних угод із позовною силою.

Завдання 4

Дати пояснення терміна «покупка надії»; у чому сутність цього явища? Яке значення мала «покупка надії» для римського приватного права?

Запитання для самоперевірки

1. Що таке стипуляція та її характеристика?
2. Яка відмінність сінграфів від хірографів?
3. Які необхідні умови договору застави?
4. У чому полягає відмінність позики від позички?
5. Які права надавалися покупцеві у разі виявлення дефектів у купленій речі?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Debitor intellegitur is, a quo invito exigi pecunia potest** (ДЕБИТОР ІНТЕЛЛЕГІТУР ІС, А КВО ІНВІТО ЕКЗІГІ ПЕКУНІА ПОТЕСТ) – під боржником розуміється той, з кого можна витребувати гроші проти його волі.
2. **Debere** (ДЕБЕРЕ) – бути зобов'язаним, боржником.
3. **Dolus** (ДОЛЮС) – обман однією особою іншої з метою укладення не вигідної угоди.
4. **Negatorum gestio** (НЕГАТОРУМ ГЕСТІО) – ведення чужих справ без доручення.
5. **Emptio-venditio** (ЕМПЦІО-ВЕНДІЦІО) – купівля-продаж.

Практичне заняття 2.7. Деліктні зобов'язання

План

1. Поняття, види та ознаки деліктів.
2. Характерні риси деліктних зобов'язань.
3. Класифікація зобов'язань з деліктів.
4. Зобов'язання ніби з деліктів (квазіделікти).

Основні теоретичні відомості

Одним із джерел зобов'язань у римському приватному праві визнавалися делікти (*delicta*), тобто неправомірні дії, правопорушення. Деліктні зобов'язання сформувався ще у Законах XII таблиць і пройшли складну трансформацію. Залежно від характеру деліктів вони поділялися на публічні – правопорушення, які порушували інтереси держави і передбачали тяжкі види покарань (тілесні покарання, смертну кару) та приватні – правопорушення, які зачіпали лише інтереси приватних осіб і породжували зобов'язання штрафного порядку.

Характерними ознаками приватних деліктів є такі: 1) відповідальність за деліктами мала неперехідний характер (зобов'язання припинялося зі смертю правопорушника); 2) кумулятивна відповідальність передбачала, якщо правопорушення скоєне декількома особами, то кожний з них ніс відповідальність за відшкодування збитків у повному обсязі; 3) ноксальна відповідальність означала, що винний (підвладний) у скоєнні делікту міг бути виданий домо-владикою постраждалій особі.

Як і система контрактів, система деліктів мала замкнутий характер, включаючи вичерпний перелік правопорушень: посягання на особу, крадіжку, грабіж, погрози та обман, здійснення боржником угод, спрямованих на зменшення свого майна з метою приховування цього майна від кредиторів, завдання шкоди.

Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність певного юридичного складу: фактична шкода, що заподіяна проти-правними діями однієї особи іншій; винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду; визнання законом зазначеної протиправної дії як приватноправового делікту.

Останнім джерелом виникнення зобов'язань у класифікації Гая були квазіделікти, під якими розуміли такі недозволені дії, які, не будучи деліктами, все ж породжують подібні деліктам зобов'язання, тобто спричиняють майнову чи особисту шкоду.

Римське право знало п'ять видів квазіделіктів:

1) відповідальність судді за навмисно неправильне або недбале виконання своїх обов'язків (наприклад, за неявку у призначений день для судового розгляду справи);

2) відповідальність особи, із будинку якої, хоча і без вини власника, було що-небудь вилито або викинуто;

3) відповідальність за недбале виставлене, підвішене, вивішене, що могло завдати шкоди перехожим;

4) неправомірні дії працівників готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну мешканців та пасажирів;

5) шкода, заподіяна рабом або твариною чужому майну чи особі.

Основні поняття: делікт, деліктне зобов'язання, особиста образа, крадіжка, грабіж, обман, квазіделікт.

Джерела: [1] – [20]; [23]; [37]; [40]; [45]; [48]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58]; [60].

Завдання 1

Сформулювати і занотувати у робочий зошит характерні риси деліктних зобов'язань.

Завдання 2

Визначити та охарактеризувати елементи приватних деліктів, притаманних римському приватному праву.

Завдання 3

Схематично зобразити існуючі види позадоговірних зобов'язань.

Завдання 4

Готуючись до заняття, законспектувати основні положення закону Аквілія.

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягала відмінність між деліктами і злочинами у Стародавньому Римі?
2. Чи передбачалося римським законодавством задоволення моральних збитків?
3. У чому сутність нокальної відповідальності?
4. Які Ви знаєте види позадоговірних зобов'язань?
5. У чому полягає сутність зобов'язань ніби з деліктів?
6. Яка відмінність деліктів від квазиделіктів?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Nemo delictis exiit** (НЕМО ДЕЛІКТІС ЕКСУІТУР) – нікого не можна звільнити від відповідальності за правопорушення.
2. **Et delicta et noxae caput sequuntur** (ЕТ ДЕЛІКТА ЕТ НОКСАЕ КАПУТ СЕКВУНТУР) – за правопорушення і шкоду відповідає особисто правопорушник.
3. **Furtum est contrectatio rei fraudulosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionisve** (ФУРТУМ ЕСТ КОНТРЕКТАЦІО РЕІ ФРАУДУЛОЗА ЛУКРІ ФАЦІЕНДІ ГРАЦІА ВЕЛ ПСІУС РЕІ ВЕЛ ЕТІАМ УЗУС ЕІУС ПОССЕСІОНІСВЕ) – крадіжка є зловмисним відчуженням речі з метою наживи – самої речі, користування нею, володіння нею.
4. **Animo felonico** (АНІМО ФЕЛОНІКО) – зі злочинним наміром.
5. **Damnum praestare** (ДАМНУМ ПРЕСТАРЕ) – відшкодування збитків.

Практичне заняття 2.8. Спадково-правові відносини

План

1. Поняття спадкового права.
2. Поняття та способи спадкування.
3. Відкриття та прийняття спадщини.
4. Захист спадкових прав.

Основні теоретичні відомості

Спадкове право – це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав і обов’язків померлої особи до її правонаступників. В системі римського приватного права спадкове право тісно пов’язане з усіма видами майнових прав. У римському спадковому праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення, як спадкування, спадщина, спадкодавець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття та набуття спадщини, легати, фідейкоміси та ін.

Перехід майна померлого (спадкування) до інших осіб можливий за однією із двох підстав – за заповітом або за законом. Водночас наступництво у правах і обов’язках могло бути двояким за характером – універсальним або сингулярним. За універсальним наступництвом до спадкоємців переходили права і обов’язки як єдине ціле. Сингулярне або часткове наступництво передбачало перехід лише прав спадкодавця, не обтяжені обов’язками.

Відкриття спадщини відбувається у момент смерті спадкодавця. У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають її власниками. Для цього необхідно було вжити заходів щодо повного виявлення спадкового майна та його охорони; виявити та визначити кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і боргів тощо; виявити потенційних спадкоємців.

Прийняття спадщини відбувалося за таких умов: 1) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; 2) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. У випадках недієздатності закликаних до спадкування спадкоємців, спадщину приймали їх законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Римське приватне право захищало права спадкоємців, які могли бути порушені внаслідок невизнання тих прав, які входили до складу спадщини, або внаслідок того, що будь-хто своєю поведін-

кою порушує або не визнає даних осіб як спадкоємців. У першому випадку у розпорядженні спадкоємця були такі самі позови, що надавалися спадкодавцеві, наприклад, якщо третя особа утримує у себе річ із складу спадщини, спадкоємець може подати віндикаційний позов. У другому випадку надається цивільний позов щодо вистребування спадщини, який за своїм змістом аналогічний віндикаційному позову. Спадкоємець, який не володів спадковим майном, подавав позов до особи, що не була спадкоємцем, але володіла спадщиною.

За преторським правом спадкоємцю надавалася можливість захисту своїх прав використовуючи преторський інтердикт, за допомогою якого міг отримати володіння речами, які входили до складу спадщини.

Основні поняття: спадкове право, спадкування, спадкоємець, спадкодавець, спадкова трансмісія.

Джерела: [1] – [20]; [22]; [40]; [45]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

Визначити та законспектувати етапи історичного розвитку римського спадкового права.

Завдання 2

Скласти таблицю-порівняння способів «заміни» померлого спадкоємця – права представлення та спадкової трансмісії.

Завдання 3

Проаналізувати підстави і види спадкування у римському і сучасному спадковому праві України.

Завдання 4

Вирішити казус: «Один римський громадянин призначив спадкоємницею свою дружину, а своїй матері не залишив нічого, без будь-яких пояснень. Мати померла. Потім помер і заповідач, залишивши дружину і двох братів. Чи мають брати законні претензії на одержання спадку?». Відповідь обґрунтуйте.

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає різниця між універсальним та сингулярним спадкоємством?
2. Що таке спадкування за правом представлення?
3. Які дії слід вчинити для відкриття спадщини?
4. Якими є наслідки прийняття спадщини?
5. Які існували способи захисту спадкових прав?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Hereditas est successio in universum jus quod defunctus habuit** (ХЕРЕДИТАС ЕСТ СУКЦЕСІО ІН УНІВЕРСУМ ЮС КВОД ДЕФУНКТУС ХАБУІТ) – спадкування є наступництво в усіх правах, якими володіє померлий.
2. **Heredis institutio – caput et fundamentum intellegitur totius testamenti** (ХЕРЕДИС ІНСТИТУЦІО – КАПУТ ЕТ ФУНДАМЕНТУМ ІНТЕЛЛЕГІТУР ТОТІУС ТЕСТАМЕНТІ) – встановлення спадкоємця – суть і основа заповіту.
3. **Hereditas aditio** (ХЕРЕДИТАС АДІЦІО) – вступ і прийняття спадщини.
4. **Hereditas personam defuncti sustinet** (ХЕРЕДИТАС ПЕРСОНАМ ДЕФУНКТИ СУСТІНЕТ) – спадщина продовжує особистість померлого, тобто спадкоємець зобов'язаний виконати зобов'язання особи, яка залишила спадщину.
5. **Defunctus et heres** (ДЕФУНКТУС ЕТ ХЕРЕС) – спадкодавець і спадкоємець.

Практичне заняття 2.9. Спадкування за законом та за заповітом

План

1. Спадкування за законом.
2. Класи спадкоємців за римським правом.
3. Спадкування за заповітом. Форми заповітів.
4. Сингулярне спадкоємство.

Основні теоретичні відомості

Спадкування за законом виникло раніше спадкування за заповітом, але згідно із Законами XII таблиць відкриття спадщини за законом можливе тільки тоді, коли немає заповіту, тобто коли хтось помре не залишивши заповіт.

Спадкове право пройшло чотири етапи свого розвитку: спадкування за цивільним правом; спадкування за преторським едиктом; спадкування за імператорськими законами; спадкування за правом Юстиніана. Перехід від одного етапу до іншого супроводжувався зміною у класах (чергах) спадкування. Своєї завершеності спадкове право набуває у праві Юстиніана, коли реорганізоване право спадкоємства встановлює чотири класи спадкоємців та один порядок

спадкування. При цьому паралельно існувало надзвичайне спадкування, котре передбачало спадкування подружжя в силу преторського едикту та спадкування майна померлого батька дітьми конкubinату і їх матір'ю у разі відсутності законних дітей чи дружини.

Відображене у Законах XII таблиць спадкування за заповітом виражає принцип свободи заповіту, який є конкретизацією принципу індивідуалізму і права розпорядження приватною власністю. З юридичної точки зору, заповітом є одностороннє волевиявлення щодо розпорядження у разі смерті, з обов'язковим призначенням спадкоємця.

У заповіті поряд із призначенням спадкоємця могли мати місце і відкази (відписи) – розпорядження, відповідно до яких спадкоємець був зобов'язаний виділити зі спадкової маси певні грошові суми, майно або здійснити дії на користь третіх осіб, які не набували статусу спадкоємців. Відкази могли призначатися двояко: у заповіті або у кодицилі. Відкази були дійсні за умови покриття спадкових боргів та могли бути обмежені законами природи, держави чи нормами моралі.

У римському праві відкази існували у двох формах: легату, (*legatum*) та фідейкомісу (*fideicommissum*). Легати існували у давньому праві, відзначалися суворим характером, властивим інститутам цивільного права, і надавали легатарію право на позов. Накладати легати можна було лише на спадкоємців за заповітом, тому поруч із формальними легатами з'являються так звані фідейкоміси – доручення совісті. Їх можна було накладати без зайвого формалізму як до, так і після складання заповіту.

Основні поняття: спадкування за законом, спадкування за заповітом, заповіт, сингулярне спадкування, відпис, легат, фідейкоміс.

Джерела: [1] – [20]; [22]; [40]; [45]; [51]; [52]; [53]; [55]; [58].

Завдання 1

Готуючись до заняття, законспектувати порядок черговості спадкоємців, характерний для кожного етапу розвитку спадкового права.

Завдання 2

Розкрити та записати у робочий зошит зміст легатів та охарактеризувати їх види.

Завдання 3

Проаналізувати ситуацію, коли спадкоємцем за заповітом був призначений раб. Які права він мав?

Завдання 4

Вирішити казус: «Два брати у спадок отримали домоволодіння (будинок і прибудову до нього). У результаті поділу спадкового майна одному брату дісталася прибудова, іншому – будинок, який він обгородив парканом, закривши прохід до прибудови. Чи вправі власник обгородити свій будинок? Чи страждають інтереси власника прибудови? Який вихід з даної ситуації?».

Запитання для самоперевірки

1. Коли настає спадкування за законом?
2. Хто може бути спадкоємцем за заповітом?
3. Які форми заповітів існували у Древньому Римі?
4. Чим відрізнялися легати від фідейкомісів?
5. Коли відбувається втрата легату?

Запам'ятайте юридичні визначення, правила та терміни

1. **Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest** (НЕМО ПРО ПАРТЕ ТЕСТАТУС, ПРО ПАРТЕ ІНТЕСТАТУС ДЕЦЕДЕРЕ ПОТЕСТ) – не можна одночасно спадкувати одну й ту ж саму спадщину і за заповітом, і за законом.
2. **Testamentum posterior derogat testamenti priori** (ТЕСТАМЕНТУМ ПОСТЕРІОР ДЕРОГАТ ТЕСТАМЕНТІ ПРИОРИ) – пізніше складений заповіт відмінняє попередній.
3. **Ab intestate** (АБ ІНТЕСТАТЕ) – спадкування за законом.
4. **Testamenti factio actio** (ТЕСТАМЕНТІ ФАКЦІО АКЦІО) – активна заповідальна правоздатність.
5. **Compos mentis** (КОМПОС МЕНТИС) – у здоровому розумі.

Тестові завдання

1. Як співвідносяться поняття «римське приватне право» та «римське цивільне право»:

а) «римське приватне право» ширше за об'ємом від «римського цивільного права»; б) «римське приватне право» вужче за об'ємом від «римського цивільного права»; в) «римське приватне право» і «римське цивільне право» тотожні?

2. Яка із систем позитивного права древніша:

а) грецька; б) римська?

3. Які види рецепції римського приватного права Ви знаєте:

а) латентна; б) спонтанна; в) регіональна?

4. Закони XII Таблиць це:

а) джерела римського права; б) перші писемні пам'ятки римського народу?

5. Доповніть тезу: «система римського приватного права складалася з таких складових: цивільне право, право народів і...»:

а) право перегринів; б) преторське право.

6. Про яке джерело права говорив Ульпіан: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону»:

а) закон; б) імператорська конституція; в) сенатусконсулт?

7. Яку кодифікацію римського права називають Зводом цивільного права:

а) кодифікація Гермогеніана; б) кодифікація Юстиніана?

8. Вперше термін «джерело права» ввів у науковий обіг:

а) Ульпіан; б) Тіт Лівій; в) Юстиніан?

9. Декрети – це:

а) інструкції посадовим особам відносно правозастосування; б) загальні розпорядження, обов'язкові для всіх службових осіб і для громадян; в) імператорські рішення з конкретних судових справ.?

10. Кодекс Юстиніана – це:

а) зібрання законів; б) навчальний посібник для юристів-початківців?

11. Що таке цивільне право Флавія:

а) книга, яка містила позови та інші відомості про закони; б) елементарний підручник з права?

12. Виділіть основні види правотворчої діяльності юристів:

- а) вироблення рекомендаційно-зобов'язальних формул угод;
- б) відповіді на питання приватних і службових осіб, надання консультацій;
- в) складання судових формул.

13. Найдавнішою формою судочинства у Римі був:

- а) формулярний процес;
- б) легісакційний процес;
- в) екстраординарний процес?

14. Формулярний процес був:

- а) одностадійним;
- б) двостадійним?

15. У якому судовому процесі рішення могло бути оскаржене:

- а) у формулярному процесі;
- б) у легісакційному процесі;
- в) в екстраординарному процесі?

16. До засобів, які забезпечували абсолютний захист суб'єктивних прав, належать:

- а) речові позови;
- б) особисті позови?

17. Якщо для захисту одних і тих же відносин, які захищалися кількома позовами, допускалося одночасне заявлення двох позовів, то це:

- а) кумулятивна конкуренція;
- б) альтернативна конкуренція?

18. Розпорядження претора, яким він забороняв здійснювати будь-які протиправні дії називалися:

- а) інтердикти;
- б) постанови;
- в) приписи?

19. Встановлений законом строк для захисту порушеного права в суді – це:

- а) позовна давність;
- б) законний строк?

20. Вкажіть основні засоби преторського захисту:

- а) інтедикти;
- б) стипуляція;
- в) реституція;
- г) введення у володіння;
- д) штрафні позови?

21. Зміни в якому статусі правоздатності мали найбільше правових наслідків:

- а) у статусі громадянства;
- б) у статусі свободи;
- в) у сімейному статусі?

22. З чим пов'язане припинення правоздатності:

- а) зі смертю людини;
- б) з продажем у рабство, полонення;
- в) з переїздом на постійне місце проживання до іншої провінції?

23. Повна дієздатність у Древньому Римі наставала з:

- а) 12, 14 років;
- б) 18 років;
- в) 25 років.

24. Правоздатність римського громадянина складається з таких моментів:

а) права брати законний римський шлюб; б) права здійснювати будь-які цивільно-правові правочини; в) право брати участь у політичному житті країни?

25. Чи міг раб:

а) бути призначеним управляючим підприємства; б) одержувати прибутки від експлуатації майна, наданого йому господарем; в) бути спадкоємцем свого господаря?

26. Хто такі колони:

а) економічно залежні від багатих землевласників дрібні орендарі; б) народність; в) професійна група?

27. Відпущений на волю раб (вільновідпущеник) набував правового статусу:

а) свого володаря, який відпустив його на волю; б) залежно від місця одержання свободи (в провінції чи в Римі)?

28. Коли припинялась діяльність юридичної особи:

а) якщо її діяльність набувала незаконного характеру; б) після досягнення мети, яка перед нею ставилася; в) якщо зі складу об'єднання виходить 2/3 від загальної кількості членів; г) якщо зі складу об'єднання виходять всі члени?

29. Який вид споріднення у Древньому Римі древніший:

а) когнатське; б) агнатське?

30. Хто із членів давньоримської сім'ї був підвладним:

а) дружина домовладика; б) одружений син; в) домовладика; г) заміжня дочка; д) внук – син сина?

31. Який вид законного римського шлюбу укладався у суворій відповідності з нормами цивільного права:

а) шлюб з чоловічою владою; б) шлюб без чоловічої влади?

32. При якому виді шлюбу були наступні юридичні наслідки: діти, народжені у такому союзі, не набували імені і статусу свого батька; не могли бути його спадкоємцями:

а) законний римський шлюб; б) конкубінат; в) шлюб без чоловічої влади?

33. Над якими дітьми встановлювалася батьківська влада:

а) над дітьми, народженими в римському законному шлюбі; б) над дітьми, народженими в конкубінаті; в) над дітьми, народженими в іншому (незаконному) шлюбі?

34. Батьківська влада припинялася у разі:

а) смерті батька або дітей; б) в момент повноліття дітей; в) у момент одруження дітей; г) емансипації?

35. Які юридичні наслідки мав пекулій:

а) правочини, вчинені підвладними, не зв'язували домовладуку; б) вчинені підвладними делікти були підставою цивільної відповідальності їх домовладик; в) одержані результати господарської діяльності пекулію переходили у власність батька?

36. Виділіть основні риси речового права:

а) об'єктом права є завжди річ; б) право не обмежується ніякими строками; в) суб'єкт права пов'язаний з річчю ніби невидимою ниткою: володільник має право вимагати річ від будь-кого, хто її утримує; г) об'єктом права є дії, право вимоги здійснювати певні дії.

37. Які правові інститути Древнього Риму можна віднести до речового права:

а) володіння; б) право власності; в) сервітути; г) деліктна відповідальність?

38. Плоди – це:

а) ягнята; б) шерсть; в) поросята; г) яйця; д) жолуді; е) діти рабів; є) м'ясо?

39. Виділіть манципні речі:

а) раби; б) земля; в) сервітути; г) сільськогосподарський реманент.

40. Визначте, які із перелічених речей є рухомими, з точки зору римського приватного права:

а) незібраний урожай; б) зібраний урожай; в) раб; г) золотий ланцюжок.

41. До якої групи речей відносилися речі, які мали одиниці виміру:

а) індивідуально-визначені речі; б) родові речі?

42. До споживчих речей можна віднести:

а) гроші; б) продукти; в) одяг; г) будинки?

43. Як називається об'єкт, який в момент продажу в природі ще не існує:

а) річ; б) товар?

44. Визначте, які із наведених видів зобов'язань можуть бути віднесені до цивільних:

а) зобов'язання, засновані на законі; б) зобов'язання, засновані на преторському праві; в) зобов'язання, засновані на праві перегринів;

г) зобов'язання, засновані на цивільному праві; д) зобов'язання, які втратили строк позовної давності.

45. Альтернативне зобов'язання – це зобов'язання предметом якого є:

а) не одна річ, а дві або кілька, з яких боржник має вибрати одну;
б) є лише одна дія і, якщо вона стає неможливою до виконання, то боржнику надається можливість замість обумовленого виконання запропонувати інше?

46. Двостороннім є правочин, який виникає за:

а) волевиявленням однієї сторони; б) волевиявленням двох сторін?

47. Що є джерелами виникнення солідарних зобов'язань:

а) договори; б) заповіти; в) делікти?

48. Виділіть основні способи припинення зобов'язання:

а) виконання (платіж); б) смерть боржника; в) співпадання.

49. Визначте умови виконання зобов'язання як залік (за Юстиніаном):

а) обидві вимоги повинні бути зустрічними; б) вимоги повинні бути ліквідними; в) вимоги повинні бути такими, по яким настав термін виконання; г) вимоги повинні бути однорідними.

50. Про яку ваду угоди іде мова у вислові Ціцерона: «Коли одне робиться для вигляду, а інше здійснюється (входить в намір)»:

а) обман; б) насилля; в) помилка у характері угоди; г) помилка у предметі угоди?

51. Що означає actio doli:

а) позов про відшкодування збитків; б) позов про захист сторони, яка потерпіла від обману?

52. Що може бути предметом зобов'язання:

а) раб Стіх; б) тускуланський масток; в) замовлення; г) зерно; д) віддати борг; е) сервітут?

53. Коли купівля-продаж вважається здійсненою:

а) коли встановлена ціна; б) коли здійснена передача речей продавцем покупцеві; в) коли заплачений задаток?

54. Договори, які не відповідали основним нормам цивільного права, після яких не було юридичних наслідків, називалися:

а) пакти; б) контракти?

55. Продовжіть далі тезу: «Основними формами літеральних договорів були: прибутково-видаткові книжки, сінграф...»:

а) консенсус; б) стипуляція; в) обіцянка клієнта патрону; г) хірограф.

56. Якою була деліктна відповідальність:

а) пайова; б) комулятивна; в) солідарна.

57. Що передбачала ноксальна відповідальність:

а) відповідальність домовладики за заподіяну шкоду його підвладними і рабами; б) відповідальність третьої особи за заподіяну шкоду; в) відповідальність за вбивство або поранення чужого раба (тварини)?

58. Що у римському праві відносилось до особистої образи:

а) тілесні ушкодження; б) нанесення образливих побоїв; в) розпускання пліток; г) самовільне вторгнення в чуже помешкання; д) словесні образи?

59. Про який делікт говорив Павло: «... є привласнення собі або самої речі, або навіть користування нею, або володіння, що має намір створити для себе певні вигоди» (Д.47.2.1.3.):

а) особиста образа; б) крадіжка; в) розбій?

60. Які нормативні акти пов'язують з іменем трибуна Аквілія:

а) про заподіяну шкоду; б) про неоплатний борг; в) про обман; г) про новацію договорів через стипуляцію?

61. Які зобов'язання виникали з крадіжки:

а) злодій присуджувався до повернення речі з усім її приростом; б) злодій присуджувався до сплати штрафу?

62. Кому відшкодовувалися збитки за Аквілієвим законом:

а) власнику; б) володільнику?

63. У якому випадку несли відповідальність господарі заїжджих дворів і готелів:

а) у разі пропажі зданих на схов речей; б) за загибель майна у випадку нападу на заїжджий двір або готель розбійників; в) за загибель майна у разі пожежі?

64. Яким був позов, який впливав з факту вбивства чи поранення чужого раба або тварини:

а) майновий; б) особистісний?

65. Що було необхідним для настання деліктної відповідальності:

а) фактична шкода, що заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) винна протиправність дій особи, що вчинила шкоду;

в) зазначена протиправна дія визнана законом як протиправовий делікт?

66. Що таке сингулярне наступництво:

а) перехід до окремих осіб певних майнових вигод; б) перехід до спадкоємця майнових вигод і обов'язків?

67. Коли мало місце спадкування за законом:

а) у разі відсутності заповіту; б) за визнання заповіту недійсним; г) у разі відмови спадкоємців від прийняття спадщини?

68. Юстиніан виділяв таку кількість черг спадкоємців:

а) чотири; б) три; в) п'ять.

69. В яких випадках число свідків при складанні заповіту збільшувалося:

а) при заповіті сліпого, глухого, німого; б) під час епідемії; в) під час війни; г) коли заповідач був несповна розуму?

70. Чи можна вважати, що спадкування є прийняттям прав спадкодавця:

а) всіх; б) особливих; в) деяких; г) тільки тих, які оговорені в заповіті або в законі?

71. Якщо спадкоємцем по заповіту був призначений раб, то він мав право:

а) відмовитися від прийняття спадку; б) бути вільним; в) на власний розсуд розпоряджатися одержаним майном?

72. Який вид відказів характеризувався суворим дотриманням формальностей:

а) легат; б) фідеїкоміс?

73. Коли була можлива спадкова трансмісія:

а) коли помирав спадкоємець після відкриття спадщини, але до її прийняття; б) коли помирав спадкоємець до відкриття спадщини?

74. Спадкування за правом представлення має місце:

а) лише у разі спадкування за законом; б) може мати місце як при спадкуванні за законом, так і при спадкуванні за заповітом?

75. Хто мав право заповідати:

а) особи свого права; б) особи чужого права?

76. Успадкування не лише всіх прав, а й відповідальності за борги і кредити померлого називається:

а) сингулярне успадкування; б) універсальне успадкування; в) спадкування за законом?

Запитання для підготовки до диференційованого заліку

1. Предмет римського приватного права.
2. Етапи розвитку римського права.
3. Вплив римського права на національне право України.
4. Принципи, які надають сили римському праву.
5. Які Ви знаєте елементи римського права (jus)?
6. Яка відмінність римського приватного права від римського цивільного права?
7. Рецепція римського права.
8. Система римського права.
9. Характерні особливості римського приватного права.
10. Поняття звичаю та звичаєвого права.
11. Закони та плебісцити. Складові частини закону.
12. Роль римського приватного права та його значення для сучасної цивілістики.
13. Кодифікація Юстиніана.
14. Діяльність юристів як джерело правоутворення.
15. Закон про цитування.
16. Які Ви знаєте види імператорських конституцій?
17. Поняття джерел права.
18. Джерела правоутворення римського права.
19. Поняття римського сімейного права.
20. Загальна характеристика римських судових процесів та їх види.
21. Які характерні відмінності екстраординарного процесу від формулярного?
22. Поняття судового процесу.
23. Загальна характеристика легісакційного процесу.
24. Мета захисту суб'єктивних прав.
25. Статусні суди.
26. Яка відмінність формулярного процесу від легісакційного?
27. Колізія та кумуляція позовів.
28. Що таке літисконтестація?
29. Сторони судового процесу.
30. Преторська формула, її складові частини.
31. Поняття і види позовів.
32. Поняття статусного права.
33. Яка відмінність позовної давності від законних строків?

34. Зміст правоздатності.
35. Поняття здійснення прав.
36. Які фактори впливали на правоздатність?
37. Обмеження дієздатності.
38. Поняття та види юридичних осіб.
39. Умови створення та припинення юридичної особи.
40. Поняття правоздатності.
41. Поняття дієздатності.
42. Характерні особливості юридичної особи.
43. Поняття та види споріднення в римській сім'ї.
44. Зміст батьківської влади.
45. Поняття шлюбу та його види.
46. Що таке конкубінат?
47. Умови вступу до шлюбу.
48. Особисті і майнові відносини подружжя в шлюбі.
49. Поняття емансипації.
50. Яка відмінність усиновлення від узаконення?
51. Припинення шлюбу.
52. Дарування між подружжям.
53. Встановлення батьківської влади.
54. Які Ви знаєте види речових прав?
55. Поняття речей та їх види.
56. Поняття речового права.
57. Яка відмінність речового права від зобов'язального?
58. Поняття плодів та майна.
59. Які Ви знаєте форми преторського захисту?
60. Поняття та зміст права власності.
61. Яка відмінність віндикаційного позову від негаторного?
62. Речові позови захисту права власності.
63. Яка відмінність похідного способу набуття права власності від первісного?
64. Правомочності власника.
65. Що таке *traditio*?
66. Які Ви знаєте види права власності?
67. Способи набуття права власності.
68. Набуття права власності за давністю.
69. Первісний спосіб набуття права власності.
70. Поняття та види сервітутів.

71. Особливі види сервітутів.
72. Поняття та форми заставного права.
73. Що таке ручна застава?
74. Поняття фидуціарної угоди.
75. Поняття права на чужі речі.
76. Виникнення і втрата сервітутів.
77. Чим відрізняються земельні сервітути від емфітевзису?
78. Особисті сервітути.
79. Яка відмінність суперфіцію від емфітевзису?
80. Втрата права власності.
81. Захист та заперечення проти позову
82. Поняття іпотеки.
83. Суттєві елементи договору.
84. Випадкові елементи договору.
85. Які Ви знаєте земельні сервітути?
86. Виникнення батьківської влади.
87. Припинення батьківської влади.
88. Які Ви знаєте види зобов'язань?
89. Підстави виникнення зобов'язань.
90. Яка відмінність договору від зобов'язання?
91. Сторони у зобов'язанні.
92. Виконання зобов'язання.
93. Поняття зобов'язання
94. Джерела зобов'язань.
95. Поняття і класифікація договорів.
96. Зміст договору.
97. Умови дійсності договорів.
98. Захист права власності.
99. Які договори називаються консенсуальними?
100. Яка відмінність контрактів від пактів?
101. Які договори складають групу реальних?
102. Що таке вербальні договори?
103. Поняття літеральних договорів.
104. Що таке стипуляція та її характеристика?
105. Що означає термін «римське право»?
106. Яка відмінність синграфів від хірографів?
107. Наслідки невиконання зобов'язань.
108. Зобов'язання ніби з договорів.

109. Поняття громадянської честі.
110. Поняття та види деліктів.
111. Класифікація зобов'язань.
112. Припинення зобов'язання.
113. Зобов'язання ніби з деліктів.
114. Поняття спадкування.
115. Прийняття спадщини.
116. Форма заповіту.
117. Що таке спадкова трансмісія?
118. У яких випадках настає спадкування за законом?
119. Спадково-правові відносини.
120. Час відкриття спадщини.
121. Поняття спадкового права.
122. Поняття та умови дійсності заповіту.
123. Спадкування за заповітом.
124. Яка відмінність універсального наступництва від сингулярного?
125. Легати і фідейкоміси.
126. Законна частка у спадкуванні.
127. Позбавлення громадянської честі.
128. Опіка і піклування: порядок встановлення та припинення.
129. Яка відмінність одностороннього договору від двостороннього?
130. Складові системи римського приватного права та їх характеристика.
131. Володіння і тримання.
132. Заміна осіб в зобов'язанні.
133. Становлення Римської держави.
134. Поняття та види володіння.
135. Форми договорів.
136. Захист спадщини.
137. Що таке *capitis deminutio*?
138. Володіння і похідне володіння.
139. Володіння правом.
140. Зміст володіння.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Агафонов С. А. Основи римського приватного права / С. А. Агафонов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 141 с.
2. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / М. Бартошек, [пер. с чешск.]. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
3. Вовк В. М. Практикум з основ римського приватного права / В. М. Вовк. – К.: Атіка, 2007. – 198 с.
4. Гарсія Гарридо М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Перевод с испанского; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005. – 812 с.
5. Дождев Д. В. Римское частное право / Д. В. Дождев. – М.: Норма-Инфра, 1999. – 784 с.
6. Дроніков В. К. Римське приватне право / В. К. Дроніков. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 200 с.
7. Задорожний Ю. А. Основи римського приватного права: навчальний посібник / Ю. А. Задорожний. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – 102 с.
8. Калюжний Р. А. Основи римського приватного права: курс лекцій / Р. А. Калюжний, Ю. В. Ящуринський. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 184 с.
9. Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. – К.: Атіка, 2012. – 408 с.
10. Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. – К.: «МП Леся», 2014. – 240 с.
11. Калюжний Р. А. Римське приватне право: Курс лекцій / Р. А. Калюжний. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
12. Лубко І. Основи римського цивільного права: Практичний посібник / І. Лубко. – Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2006. – 92 с.
13. Макарчук В. С. Основи римського приватного права: Навч. посібник / В. С. Макарчук. – К., Атіка, 2007. – 256 с.
14. Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, В. М. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224 с.
15. Підопригора О. А. Римське право: Підруч. / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.

16. Підпригора О. А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / О. А. Підпригора. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2001. – 440 с.

17. Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М.: Юристъ, 2000. – 544 с.

18. Римське приватне право [Текст]: навч. посіб. / кол. Авт. І. О. Ізарова, Т. М. Вахонєва, Н. В. Павловська; за заг. ред. І. О. Ізарової. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – 302 с.

19. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 400 с.

20. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву / З. М. Черниловский. – М.: Юрид. литература, 1991. – 290 с.

Додаткова:

21. Вовк В. М. Манумісія та емансипація як символічно значущі процедури у римському праві / В. М. Вовк // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2013. – Вип. 7. – С. 33–37.

22. Вовк В. М. Феномен «живого небіжчика» у римському праві / В. М. Вовк // Наше право, 2013. – №7. – С. 12–16.

23. Агафонов С. А. Римське право: Навч.-метод. посіб. Для самостійного вивчення дисципліни / С. А. Агафонов. – К.: КНЕУ, 2005. – 143 с.

24. Андрусак А. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / А. Андрусак. – Л.: Світ, 1998. – 189 с.

25. Антонец Е. В. Введение в римскую палеографию / Е. В. Антонец. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 400 с.

26. Барон Юлиус. Система римского гражданского права: В 6 кн. / Юлиус Барон. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресе», 2005. – 1100 с.

27. Бобровникова Т. А. Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена / Т. А. Бобровникова. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 493 с.

28. Вегнер В. Начало, распространение и падение всемирной империи римлян / В. Вегнер. – Мн.: Харвест, 2002. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 448 с.

29. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. – М., 1988. – 477 с.
30. Вовк В. М. Взаємозв'язок релігії, магії і права в римській культурі / В. М. Вовк // Часопис Київського університету права, 2008. – № 4. – С. 24–29.
31. Вовк В. М. Культурно-антропологічний підхід у викладанні курсу «римське приватне право» / В. М. Вовк // Філософські обрії. – Випуск 29. – Київ-Полтава, 2013. – С. 120–126.
32. Вовк В. М. Порівняльна характеристика сучасного українського цивільного процесу та екстраординарного судового процесу в Римі / В. М. Вовк // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 травня 2008 року. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 258–263.
33. Вовк В. М. Приватно-правова технологія древніх римлян як конструювання правової реальності / В. М. Вовк // Адвокат, 2009. – № 2. – С. 22–26.
34. Вовк В. М. Система римського права / В. М. Вовк // Науковий вісник газети «Іменем Закону», 2008. – № 4. – С. 73–78.
35. Вовк В. М. «Вроджений» та набутий статус громадянства (на прикладі Стародавнього Риму) / В. М. Вовк // Митна справа. – 2013. – №3 (87). Ч. 2. Кн. 1. – С. 82–87.
36. Гегель В. Г. Ф. Лекции по философии истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ, ст.), К. А. Сергеев (вступ, ст.). – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.
37. Гончаренко В. О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / В. О. Гончаренко; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2005. – 19 с.
38. Гутьєва В. В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / В. В. Гутьєва; Львів, нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 19 с.
39. Дождев Д. В. Основные защиты владения в римском праве / Д. В. Дождев. – М., 1996. – 238 с.
40. Загурский Л. Элементарный учебник римского права / Л. Загурский. – Х., 1900. – 296 с.
41. Коптев А. В. Кодификация: Феодосия II и ее предпосылки / А. В. Коптев // Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 247–261.

42. Коптев А. В. От прав гражданства к праву колоната: Формирование крепостного права в поздней Римской империи / А. В. Коптев. – Вологда, 1995. – 264 с.
43. Коссаk В. Рецeпцiя положeнь римського права про іпотеку в законодавство України / В. Коссаk // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Вид-во Люблінського католицького університету, 2009. – С. 63–67.
44. Кофанов Л. Л. Публичные сервитуты в Римской Республике / Л. Л. Кофанов // Вестник древней истории. – 2008. – № 4. – С. 55–67.
45. Кузнецов А. В. Римское право: Учебно-мет. Комплекс / А. В. Кузнецов. – Тюмень, 2000. – 304 с.
46. Липшиц Е. З. Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии Е. З. Липшиц // ВДИ. – 1955. – № 4. – С. 63–71.
47. Лубко І. Закони XII таблиць: Навч. посібник / І. Лубко // Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – 64 с.
48. Малков А. Д. Сущность договора в римском праве / А. Д. Малков // Древнее право. – М., 1999. – № 1 (4). – С. 180–187.
49. Маринович Л. П. Человек и общество в античном мире / Л. П. Маринович. – М.: Наука, 1998. – 526 с.
50. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
51. Савельев В. А. Власть и собственность: юридические аспекты собственности в праве классического периода / В. А. Савельев // Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 112–123.
52. Савельев В. А. История римского частного права / В. А. Савельев. – М., 1986. – 76 с.
53. Скрипилев Е. А. Основы римского права. Конспект лекцій / Е. А. Скрипилев. – 5-е изд., стер. – М.: Ось-89, 2008. – 208 с.
54. Федосеев П. М. Институт поруки за римским правом та його рецeпцiя у цивільному праві України: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / П. М. Федосеев; Нац. ун-т внутр. справ-Х., 2003- 19 с.
55. Харитонов Е. О. Основы римского частного права / Е. О. Харитонов. – Ростов-на/Д, Феникс, 1999. – 416 с.
56. Хрестоматия ко всеобщей истории государства и права. Т. 1 / Под ред. К. И. Батвера и Е. В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – 392 с.

57. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К., 2001. – 330 с.

58. Штаерман Е. Древний Рим: проблемы экономического развития / Е. Штаерман. – М.: Наука, 1978. – 220 с.

59. Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учеб. пособие. / В. Н. Яковлев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ижевск, 2004. – Ч. 1. – 502 с.

60. Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / В. Н. Яковлев. – Ижевск, 2005. – Ч. 2. – 496 с.

Навчальне видання

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Практикум

Укладачі:

Вовк Вікторія Миколаївна
Калюжний Ростислав Андрійович
Калюжний Кирило Ростиславович
Шапенко Людмила Олександрівна

Підп. до друку 15.12.2014 Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 4,12. Наклад 100. Зам. № 164.

Надруковано в «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.
«МП Леся»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340-83-32
E-mail: lesya3000@ukr.net